

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

КОШУБА МАРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

Допускається до захисту:
завідувач кафедри політології
та державного управління
д.політ.н., доцент
_____ Чальцева О.М.
« ____ » _____ 20__ р.

**ПРОЦЕСИ ДЕДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В КРАЇНАХ
ПОСТКОМУНІСТИЧНОГО ПРОСТОРУ НА ПРИКЛАДАХ ПОЛЬЩІ ТА
УГОРЩИНИ**

Спеціальність 052 Політологія
Кваліфікаційна робота

Наукові керівники:
Чальцева О.М.,
завідувач кафедри Політології
та державного управління
д.політ.н., доцент

Оцінка: ____ / ____ / ____

(бали/за шкалою ЄКТС/за національною шкалою)

Голова ЕК: ____ (підпис) _____

Вінниця 2021

Кошуба М. В. Процеси дедемократизації в країнах посткомуністичного простору на прикладах Польщі та Угорщини

У роботі комплексно розглянуто нелінійність процесу демократизації. Висвітлено в чому основна небезпека відходу від демократичних принципів у світі, а також дані рекомендації, як запобігти цьому. Описані причини та прояви дедемократизації у таких країнах як Польща та Угорщина, а також сучасне бачення проблеми. Окрема увага приділяється політико-правовим аспектам країн посткомуністичного простору, проявам дедемократизації в них, а також реакції ЄС на ці прояви.

Ключові слова: демократія, дедемократизація, Польща, Угорщина.

Koshuba MV Democratization in the countries of the post-communist space on the examples of Poland and Hungary

The nonlinearity of the democratization process is comprehensively considered in the paper. The main danger of deviating from democratic principles in the world is highlighted, as well as recommendations on how to prevent it. The causes and manifestations of dedemocratization in such countries as Poland and Hungary are described, as well as the current vision of the problem. Particular attention is paid to the political and legal aspects of the post-communist countries, the manifestations of dedemocratization in them, as well as the EU's response to these manifestations.

Key words: democracy, dedemocratization, Poland, Hungary.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕДЕМОКРАТИЗАЦІЇ.....	7
1.1. Дедемократизація як нелінійний процес	7
1.2. Сучасне бачення процесу дедемократизації в умовах нових світових процесів	15
РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕСИ ДЕДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В ПОЛЬЩІ.....	22
2.1. Еволюція демократизації в Польщі до 2015 року	22
2.2. Прояви дедемократизації в Польщі після 2015 року.....	28
2.3. Реакція Європи на дедемократизацію в Польщі.....	35
РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСИ ДЕДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В УГОРЩИНІ.....	42
3.1. Еволюція демократизації Угорщини до 2009 року	42
3.2. Прояви дедемократизації в Угорщині після 2009 року	49
3.3. Реакція Європи на дедемократизацію в Угорщині.....	56
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67

ВСТУП

Сьогодні ми повністю переконані, що демократія є найкращим політичним режимом. Якщо просто підрахувати кількість людей у Західній Європі, які, за їх словами, поділяють демократичні цінності, то можемо стверджувати, що такою популярністю не користувався жоден політичний режим за всю історію людства.

Однак після десятиліть відносної стабільності, західні еліти забули, якою цінною і ненадійною є ліберальна демократія. Сьогодні Захід, ймовірно, переживає свою найбільшу кризу з кінця Другої світової війни. Ліберальну демократію в Східній Європі похитнуло, країни одна за одною відходять від демократичних цінностей.

Так, ЄС серйозно занепокоївся недемократичною політикою Угорщини. Ряд драматичних законодавчих та інституційних змін, які були задіяні урядом Віктора Орбана, викликали побоювання щодо того, що досягнення десятиліть перехідного періоду в країні знаходяться під загрозою скасування.

До того ж політик нещодавно заявив: «Епоха ліберальної демократії закінчена» [46]. За інформацію Freedom House у період з 2010 по 2018 рік країна скотилась від ідеальної оцінки політичних прав та громадянських свобод до статусу частково вільної, якою вона є й досі. Угорщина входить до десятки країн, де свобода за останні десять років зменшилася найбільше, а також має найнижчий бал Freedom House з усіх 28 країн-членів Європейського Союзу [50].

Ще одним прикладом є Польща, яка всього декілька років тому розглядалася як зразок демократичних перетворень в Центральній і Східній Європі та на міжнародній арені. Однак ця країна стала першою в ЄС, якій загрожували санкції відповідно до статті 7 Лісабонського договору.

Ряд драматичних законодавчих та інституційних змін, які були внесені в дію правлячою партією «Закон і справедливість», викликали побоювання щодо

того, що досягнення польських десятиліть перехідного періоду знаходяться під загрозою скасування.

Дана тема є актуальною, оскільки сьогодні не здається безглуздом припущення, що в багатьох усталених демократіях Північної Америки та Західної Європи вже розпочався процес дедемократизації. Найбільш наочне свідчення тому - зростання популярності політиків-популістів і праворадикальних партій, зокрема у Польщі та Угорщині. Уряди цих країн провели ряд неліберальних заходів, які є наочним прикладом дедемократизації. Актуальність теми дослідження, таким чином, визначається насамперед позначеними вище кризовими явищами для існування демократії у цих країнах, а також дискусіями серед політологів щодо тенденцій та перспектив розвитку демократії у світі загалом, та у даних країнах зокрема.

Дану проблему досліджувало небагато авторів. Семюель Гантінгтон обґрунтував хвилеподібність процесу демократизації і те, що після кожної хвилі існує контр хвиля. Ларі Даймонд відмітив згасання свободи в країнах пострадянського простору і вимирання молодих демократій третьої хвилі. Фoa і Мунк пояснили причини для занепокоєння якістю демократії у світі.

У вітчизняній науці окремі питання демократичного становлення країн Східної Європи взагалі, та Польщі й Угорщини зокрема досліджували такі вчені як М. Баймуратов, М. Кельман, А. Крусян, В. Речицький, В. Ріяка, О. Скрипнюк, П. Стецюк, В. Федоренко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, О. Радченко, Т. Сидорук, Д. Такчук та інші. Ці Науковці розкривали теми демократичного транзиту, неліберальної демократії, політичного режиму в цих країнах тощо.

Метою дослідження є визначення основних тенденцій дедемократизації в Польщі та Угорщині.

Відповідно до поставленої мети **основними завданнями**, які необхідно виконати є такі:

- Визначити сутність процесу дедемократизації
- Оцінити сучасне бачення процесу дедемократизації

- Визначити перспективи розвитку процесу дедемократизації
- Визначити фактори, що доводять існування дедемократизації в Польщі та Угорщині
- Проаналізувати ставлення Європейського союзу до ситуації з польською та угорською демократією.

Об'єктом дослідження є політичні процеси в Угорщині та Польщі.

Предметом дослідження є процес дедемократизації в Угорщині та Польщі.

Для досягнення поставленої мети у роботі були використані такі **методи наукового дослідження** як: аналізу та синтезу, логічного узагальнення окремих фактів та результатів досліджень, індукції та дедукції тощо. Окрім того, застосовувались порівняльний та структурно-функціональний методи, які дозволили розглянути процес дедемократизації як цілісну систему зі складною структурою.

Гіпотеза дослідження: Якщо ліберальні принципи в країнах посткомуністичного простору порушуються, то рівень демократії зменшується.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у дослідженні дедемократизації в Угорщині та Польщі як політичного процесу.

Апробація результатів дослідження відбулася під час науково-практичної конференції: «Актуальні проблеми науки, освіти та технологій: проблеми, тенденції, напрями» (м. Полтава, 2 листопада 2021 року). Результати роботи відображенні в тезах цієї конференції [<http://www.economics.in.ua/>].

Структура роботи обумовлена визначеною метою, завданнями, об'єктом і предметом дослідження. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 73 сторінки, з яких основного тексту - 66 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

1.1 Дедемократизація як нелінійний процес

У політології, відкат від демократії, також відомий як ерозія демократії або дедемократизація - це зниження якості демократії. Такий спад викликаний ослабленням під керівництвом держави політичних інститутів, що підтримують демократичну систему.

Політолог Ненсі Бермео писала, що кричущі форми відступу від демократії, такі як класичні державні перевороти та фальсифікації в день виборів, зменшилися з моменту закінчення холодної війни, тоді як більш тонкі та «неприємні» форми відступництва збільшилися. Останні спричиняють ослаблення демократичних інститутів зсередини. Ці тонкі форми особливо небезпечні, коли вони узаконені через ті самі інститути, які повинні захищати демократичні цінності [6].

Відкат від демократії відбувається тоді, коли під загрозою опиняються найважливіші компоненти демократії. Ось деякі приклади відступів від демократії:

- вільні та справедливі вибори ігноруються;
- ліберальні права та свобода слова не діють, обмежуючи здатність політичної опозиції кинути виклик уряду, притягнути його до відповідальності та запропонувати альтернативи нинішньому режиму;
- верховенство закону (тобто судове бюрократичне обмеження на уряд) слабшають, наприклад, коли незалежність судової влади перебуває під загрозою.

Найбільший історик і політолог сучасності Чарльз Тіллі вважає, що демократизація та дедемократизація відрізняються рухом у різних напрямках за такими трьома основними осями:

- наростання або ослаблення зв'язку міжособистісних мереж довіри з публічною політикою;
- наростання чи ослаблення ізоляції основних категоріальних нерівностей від публічної політики;
- наростання чи ослаблення автономності великих центрів влади від публічної політики.

Не буває, на думку Тіллі, держав повністю демократичних і недемократичних. Є держави, які зараз демократизуються — і зараз дедемократизуються. Не буває і держав, які одного разу і назавжди стали демократичними. Демократизація і дедемократизація — це процеси, що постійно йдуть, а не стани. Відкриття «рецепту демократії» одними країнами слабо допомагає демократизації інших країн: демократія приходить до країни не внаслідок «експорту» з інших країн, а внаслідок боротьби держави та громадян [34].

А ось сучасне формулювання поняття «демократії» дав Йозеф Шумпетер. У 1942 році він писав, що це система «досягнення політичних рішень, при якій індивіди здобувають владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси народу» [65, ст. 296].

Такі вчені як Ларі Даймонд та Семюель Гантінгтон у 90-х роках ХХ-го століття обґрунтували, що процес демократизації у світі є не лінійним, а хвилеподібним. За Гантінгтоном «хвиля демократизації - це група переходів від недемократичних режимів до демократичних, що відбуваються протягом певного часу за умови, що кількість таких переходів значно перевищує кількість здійснених за той же час переходів у протилежному напрямку» [53, с.26].

У сучасному світі мали місце три хвилі демократизації. Кожна з них торкалася порівняно невеликої кількості країн, і під час кожної відбувалися переходи і в недемократичному напрямку.

За кожною з перших двох хвиль демократизації слідував відкат, під час якого деякі, хоча і не всі, країни, які до того здійснили перехід до демократії,

поверталися до недемократичного правління. Найчастіше визначити момент переходу від одного режиму до іншого можна лише умовно. Умовно визначаються і дати хвиль демократизації і відкатів.

Перша хвиля демократизації сягає своїм корінням американської і французької революцій. Її часові межі 1828 – 1926 рік, вона визначається Гантінгтоном як довга. Умовно демократизація в рамках цієї хвилі відрізняється двома ознаками:

- 1) поступове поширення виборчого права на переважну більшість дорослого населення зі скороченням, а потім і скасуванням майнового цензу;
- 2) становлення і розвиток відповідальних представницьких інститутів і підзвітних їм виконавчих органів.

Виходячи з цього, на рубежі XIX та XX ст. перехід до демократії був завершений у таких країнах, як США, Великобританія, Франція, Швейцарія, Австралія, Канада, Нова Зеландія, а також у Північній Європі. Незадовго до першої світової війни демократичні режими були встановлені в Італії й Аргентині, а у повоєнний період - у двох нових державах Європи, що отримали незалежність - Ісландії й Ірландії.

Перший відкат від демократії припадає на 1922 – 1942 роки. Гантінгтон зазначає, що він розпочався 1922 року в Римі, коли Муссоліні з легкістю отримав у своє розпорядження німців і порядком корумповану італійську демократію.

Трохи більше десятиліття знадобилося, щоб ледь зміцнілі демократичні інститути в Литві, Польщі, Латвії та Естонії були повалені в результаті військових переворотів. Такі країни, як Югославія і Болгарія, які ніколи не знали реальної демократії, підкорилися новим формам більш жорсткої диктатури.

Захоплення влади Гітлером в 1933 році покінчило з демократією в Німеччині, зробило неминучою загибель австрійської демократії в наступному році і, зрозуміло, в результаті поклало в 1938 році кінець чеській демократії.

Грецька демократія, вже в 1915 році, розхитана Національним розколом, була остаточно похована в 1936 році. Португалія в 1926 році стала жертвою військового перевороту. Військові путчі відбулися в 1930 році в Бразилії і Аргентині.

Уругвай повернувся до авторитаризму в 1933 році. Військовий переворот 1936 року привів до громадянської війни в Іспанії і загибелі Іспанської республіки в 1939 році. Нова, обмежена демократія, встановлена в 1920-і рр. в Японії, на початку 1930-х рр. була витіснена військовим правлінням. Ці зміни режиму відображають піднесення комунізму, фашизму та мілітаристських ідеологій. У Франції, Великобританії та інших країнах, де збереглися демократичні системи, набирають обертів антидемократичні рухи.

Разом із традиційно автократичними політичними системами з'являється новий соціально - політичний феномен - тоталітаризм. Зрештою ця хвиля відкату від демократизації стала одним із головних джерел Другої світової війни.

Друга хвиля демократизації визначається Гантінгтоном як коротка, вона припадає на 1943 – 1962 роки і пов'язана з розгромом фашистської Німеччини, мілітаристської Японії та звільненням західними союзницькими військами окупованих територій.

У результаті були відновлені демократичні режими у Франції, Голландії, Данії, Бельгії та інших країнах Західної Європи. Водночас у ряді латиноамериканських країн, зокрема в Аргентині, Бразилії, Венесуелі і Перу, були проведені демократичні вибори. За цей період були встановлені демократичні форми правління в таких країнах, як Індія, Нігерія, Філіппіни та Шрі-Ланка.

Другий відкат за Гантінгтоном припадає на 1958 – 1975 роки. Автор зазначає, що «до початку 1960-х рр. друга хвиля демократизації вичерпала себе. В кінці 1950-х політичний розвиток і транзит режимів взяли чітко авторитарний характер» [53, с.30].

Найбільш різкі зміни відбулися в Латинській Америці. Зрушення в бік авторитаризму почалось в 1962 році в Перу. У 1964 році військові перевороти скинули цивільні уряди в Бразилії і Болівії. Аргентина наслідувала їх прикладу в 1966 році, Еквадор - в 1972-му.

У 1970 – ті роки був введений військовий режим у Філіпінах, Уругваї та Чилі. В Азії в 1958 році військові встановили режим воєнного стану в Пакистані, Індії. У Середземномор'ї грецька демократія впала під ударами монархічного перевороту 1965 року і військового - 1967 року. Тридцять три африканських держави, які отримали незалежність між 1956 і 1970 рр., серед яких і Нігерія, стали авторитарними.

Підсумовуючи перебіг другого відкату Гантінгтон пише: «Глобальний поворот геть від демократії в 1960-х - початку 1970-х рр. набув вражаючих розмірів. За підрахунками в 1962 році плодами державних переворотів у всьому світі були тринадцять урядів; до 1975 року - тридцять вісім.

За іншою оцінкою, третина з 32 діючих демократій, що існували в світі в 1958 році, перетворилася в авторитарні режими до середини 1970-х. Ця хвиля переходів від демократії до авторитаризму тим більш вражаюча, що захопила деякі країни, такі як Чилі, Уругвай, Індія і Філіппіни, де демократичні режими трималися чверть століття і довше» [53, с. 31].

Третя хвиля демократизації почалась з падіння португальської диктатури в 1974 році. Згодом демократичні режими прийшли на зміну авторитарним майже в тридцяти країнах Європи, Азії та Латинської Америки. Рухи, що виступають за демократію, набули сили і легальності, сталася значна лібералізація авторитарних режимів.

Ось як Гантінгтон описує демократичну хвилю, що поглинула комуністичний світ: «У 1988 році в Угорщині почався перехід до багатопартійної системи. На початку 1990 року стали розвиватися багатопартійні системи в Прибалтійських республіках, а комуністична партія Радянського Союзу відмовилася від керівної ролі.

У Польщі в 1989 з'явився некомуністичний уряд. В останні місяці 1989 року впали комуністичні режими у Східній Німеччині, Чехословаччині та Румунії, і в 1990 році в цих країнах пройшли конкурентні вибори.

У Болгарії комуністичний режим також почав лібералізуватись, народні рухи, що виступають за демократію, з'явилися в Монголії. У обох цих країнах пройшли чесні вибори.

Чилійська громадськість в 1988 році обрала цивільного президента. Військова інтервенція США в 1983 році знищила марксистсько-леніністську диктатуру в Гренаді, а в 1989 році - військову диктатуру у Панамі. У лютому 1990 року зазнав поразки на виборах марксистсько-леніністській режим в Нікарагуа, в грудні - було обрано демократичний уряд на Гаїті» [53, с.34].

Лібералізація та зміна військових режимів на демократичні пройшла також в багатьох країнах Африки та Середнього Сходу. Загалом рух до демократії набув глобального характеру.

За п'ятнадцять років демократична хвиля прокотилася по Південній Європі, захопила Латинську Америку, дійшла до Азії і знищила диктатуру в Радянському блоці. Якщо в 1974 році вісім з десяти американських країн керувалися недемократичними урядами, то вже в 1990 році - в дев'яти уряди були демократично обрані.

В якомусь сенсі хвилі демократизації і відкати укладаються в схему «два кроки вперед - крок назад». До 1990 року принаймні дві з демократій третьої хвилі повернулися до авторитарного правління.

Серед факторів, що сприяли першому і другому відкатам за Гантінгтоном, можна назвати наступні:

- 1) Забезпечення демократичних цінностей серед еліти та ключових груп населення є недостатнім;
- 2) Економічна криза чи колапс загострили соціальні конфлікти та підвищили популярність методів, які можуть використовувати лише авторитарні уряди;

3) Найпоширенішою причиною соціальної та політичної поляризації є те, що лівий уряд намагається здійснити або, здається, здійснили низку великих соціально-економічних реформ занадто швидко;

4) Консервативна верхівка середнього класу сповнена рішучості усунути популізм, ліві рухи та нижчий клас від політичної влади;

5) Порушення правопорядку через тероризм та повстанську діяльність;

6) Недемократичне іноземне втручання або завоювання;

7) Вплив «сніжної кулі» на розпад або повалення демократичних систем в інших країнах [53].

Ларі Даймонд виділяє електоральну та ліберальну демократії. Електоральна, на відміну від ліберальної, зазвичай визнає потребу в якомусь наборі громадянських свобод, необхідних, щоб змагальність і участь мали реальне значення. Разом з тим, як правило, вона не приділяє великої уваги базовим свободам і не намагається включити їх до числа реальних критеріїв демократії [15].

Вчений зазначає, що за перші шість років "третьої хвилі" демократія зазнала краху або піддалася розкладанню в п'яти державах, в результаті чого вони перестали вважатися «вільними» (тобто ліберальними демократіями).

Фактично, хоча в цей період загальносвітова тенденція режимної зміни в цілому йшла в напрямку зміцнення демократії та свободи, за період з 1974 по 1991 рік демократія послабилася в 22 країнах, а в подальшому ситуація ще більше погіршилася. Автор вказує, що частка "вільних" держав, серед всіх наявних у світі демократій скоротилася з 85% в 1990 році до 65% в 1995.

У демократіях «третьої хвилі» простежується тенденція до посилення (або збереження) неупорядкованості, до зростання порушень прав людини, неефективності законодавчої і судової влади, корупції, а також до безкарності військових і збільшення їх привілеїв.

Так, на території колишнього Радянського Союзу, вибори стають все більш показними і неконкурентними. Мірою зростання визнання права громадян вільно обирати своїх державних представників все більше число

урядів відчуває необхідність проводити вибори, щоб отримати міжнародну легітимацію.

Якщо врахувати, що частина ліберальних демократій знаходиться зараз в стані стагнації, якість багатьох демократій, які виникли в період «третьої хвилі» і в країнах, що розвиваються, різко погіршується, а перспективи транзиту в доступному для огляду майбутньому найбільш потужних і впливових у світі авторитарних держав - Китаю, Індонезії, Ірану і Саудівської Аравії - вкрай малі або взагалі відсутні, неминуче виникає питання: чи завершилася «третя хвиля» [15] ?

На думку Ларі Даймонда, поширення в світі ліберальної демократії припинилося, те ж саме відбулося і з політичною свободою в більш загальному сенсі. І якщо серйозно виходити з тези про ліберальний зміст демократії, доведеться визнати, що «третя хвиля» демократизації призупинилася або навіть зовсім закінчилася.

У цій ситуації все більше і більше число країн може спробувати задовольнити демократичні очікування, вдавшись до найбільш показної форми «демократії», тобто до псевдodemократії.

Чи означає це, що ми знаходимося на порозі третьої «відкатної хвилі» демократизації? Така, досить лякаюча перспектива ще не стала невідворотною. Ларі Даймонд вважає, що існує теоретична ймовірність, за якої після хвилі демократичної експансії слідує в подальшому не відкат, а щось на зразок рівноваги, за якої загальне число демократій у світі помітно не збільшиться, але і не зменшиться. Саме в період подібної статистичної рівноваги ми, на думку Даймонда, і вступаємо [15].

Якщо нам хочеться забезпечити в перспективі глобальне просування демократії, перш за все необхідно не допустити, щоб «відкатна хвиля» затягнулась. Вирішення цього завдання має йти трьома напрямками.

По-перше, молоді ліберальні демократії «третьої хвилі» повинні консолідуватися. Вони повинні уникнути серйозних криз, вкоренитися інституційно і домогтися якогось мінімального рівня ефективності управління.

По-друге, потрібно поглибити і лібералізувати політично суто електоральні демократії так щоб їх інститути визнали дійсними.

Утвердженні індустріалізовані демократії повинні продемонструвати, що вони не втратили свою демократичність. Мірою розширення універсальності стійких ліберальних демократій будуть з'являтися все нові джерела поширення демократичного впливу, а культурологічні аргументи, на кшталт того, що поняття ліберальної демократії є суто західним і етноцентричним, стануть все більш невиправданими.

Ларі Даймонд вважає, що орієнтовно протягом перших двох десятиліть XXI ст. ми опинимося на порозі "четвертої хвилі" демократизації і, цілком ймовірно, перед встановленням миру на планеті та міжнародної безпеки, які будуть набагато міцніші, ніж ті, що ми бачили по закінченню холодної війни.

Отже, Семюель Гантінгтон став чи не першим автором, який довів, що демократизація має не лінійний, а хвилеподібний вигляд. Він описав три хвилі демократизації, а також зауважив, що до кожної хвилі існує контр хвиля, що характеризується зрушенням в бік авторитаризму, військовими переворотами, порушенням прав і свобод громадян. Його послідовник Ларі Даймонд відмітив згасання свободи в країнах пострадянського простору і вимирання молодих демократій третьої хвилі. Серед сучасних політологів Ненсі Бермео та Чарльз Тіллі вивчали демократизацію та дедемократизацію, також вчені дали визначення та виокремили основні риси цих понять.

1.2. Сучасне бачення процесу дедемократизації в умовах нових світових процесів

Проблеми, які стоять перед сучасною демократією, мають різний характер. З одного боку, мова йде про засадничі (внутрішні) вади та суперечливість демократії. З іншого боку, ми маємо певні проблеми, пов'язані з різницею між реалізацією та функціонуванням демократії та її позитивними

ідеалами. Ці проблеми можуть виникнути через політичну поведінку пересічних громадян або недосконалість політичних еліт.

Відомий американський політолог Ф. Фукуяма вважав, що послаблення демократичних інституцій у пострадянських країнах відбувається не через менталітет населення, а через свідомі дії владної верхівки, яка маніпулює демократичними процедурами [38].

Сучасна демократія відчуває не тільки внутрішні виклики, але й вплив глобалізаційних процесів, які суттєво змінили національну політику держав, що дедалі більше поступаються своїми повноваженнями на користь глобальних ринків, міжнародних організацій та інших наднаціональних органів.

Глобалізація породжує дві взаємопов'язані, але суперечливі тенденції в політичному житті. Перша – це сепаратистський рух проти світової інтеграції, друга – це прагнення до всеохоплюючої інтеграції та уніфікації.

Постає питання, яким чином можна узгодити ефективне демократичне правління з транснаціональними організаціями, бо послаблення національних держав, в межах яких виникла і умовам яких відповідала ліберальна демократія, ставить під загрозу майбутнє останньої, а негативний вплив на перспективи подальшого розвитку демократії, в свою чергу, викликає до життя різні анархістські, екстремістські, терористичні рухи, які породжують численні проблеми.

Однією з потенційно значущих політичних перешкод є, на думку американського політолога С. Гантінгтона, брак досвіду демократичного правління, що виявляється у відсутності відданості демократичним цінностям політичних лідерів.

Поширенню демократичних норм в суспільстві перешкоджає також антидемократична культура, яка заперечує легітимність демократичних інститутів і тим самим сильно ускладнює їх побудову та ефективне функціонування. Серед головних економічних перешкод демократичного розвитку політолог називає бідність, і тому майбутнє демократії він пов'язує з розвиненою економікою.

Закритість влади та відсутність ефективних каналів зворотного зв'язку між державою та суспільством призвели до того, що демократія втратила репрезентативність і стала все більш формалізованою.

Результатом відокремлення політичного процесу від ширших соціальних потреб є падіння довіри суспільства до державних інституцій, занепад політичних партій, криза парламентської системи, зростання політичної байдужості або екстремістське вираження соціальних і політичних позицій. Усе це призвело до значних змін у функціонуванні демократичної системи та поставило серйозне випробування на ідеї та практику свободи та демократії.

Якщо демократичний статус західних країн в останні 25 років минулого століття в основному був зумовлений внутрішніми змінами в цих країнах, то специфічні умови демократії сьогодні є зовнішніми чинниками, які мають більший вплив на їхнє внутрішнє життя. Такі, як масштабна імміграція, міжнародний тероризм, міжнародна злочинність.

Поява в країнах європейської демократії носіїв чужої європейцям культури, незвичних для європейців норм суспільної поведінки і нерідко ворожих їх ліберально-демократичному менталітету цінностей посилюють розмивання демократії. Більше того, імміграція залишається головною проблемою на рівні Європейського Союзу. Проблема не тільки в надмірній кількості мігрантів і шукачів притулку, а також в тому, що в Євросоюзі немає однастайності щодо того, як їх приймати та розподіляти. Країни ЄС не можуть домовитися про спільну політику щодо мігрантів та біженців. Усередині Євросоюзу формуються окремі блоки з протилежними інтересами, що підриває загальний дух Європейського Союзу.

У разі нездатності Європи інтегрувати своє мусульманське населення в загальну ліберальну культуру, присутність в європейському суспільстві масової категорії «нових громадян» стане, за словами Ф. Фукуями, «бомбою уповільненої дії», «загрозою існуванню самої європейської демократії» [40].

Вже сьогодні соціальні та культурні конфлікти, викликані зростаючою етнічною та релігійною неоднорідністю суспільства, також визначають зміст

західного демократичного політичного процесу. І ця зміна стає дуже важким випробуванням для демократії, адже, як кажуть експерти, етнічний конфлікт є найскладнішим типом соціального конфлікту в демократії.

Сьогодні суспільство все сильніше рухається до стану, коли інтереси корпорацій будуть досить серйозно впливати на політику. Це загальноприйнято називати «постдемократією». За К. Краучом, йдеться про таке становище політичної системи деяких постіндустріальних держав, коли приймаються рішення, вигідні, перш за все, великому бізнесу. У державах, яким від початку властива сильна демократія (Сполучені Штати Америки, демократії Західної Європи, Скандинавія), основні права і свободи, мабуть, збережуться і в новому стані. Це і є постдемократія [22].

Деякі галузі сучасної політики піддаються значним змінам при переході держави до стану постдемократії. Зокрема, це стосується глобальних компаній. В даний час найбільш важливі питання економічної політики більше не вирішуються демократичними політичними інститутами, тепер вони знаходяться у веденні глобальних компаній.

Глобалізація посилила конкуренцію, в якій виживають найсильніші, але не в сенсі взаємодії з конкурентами, а скоріше в сенсі взаємодії з владою і з робочою силою.

Корпорації впливають на уряди держав: наприклад, якщо компаніям не подобається фіскальний режим в будь-якій країні, вони загрожують переїздом в іншу країну, а держави, в свою чергу, потребуючи інвестицій, все сильніше змагаються в готовності надавати корпораціям найбільш сприятливі умови. Таким чином, компанії отримують можливість впливати на проведену урядом політику набагато більш ефективно, ніж це в змозі робити простий громадянин.

Політики безпосередньо залежні від спонсоруючих груп, які часто блокують невідгідні їм закони. Зовні все начебто задовольняє вимоги демократії. Представники глобальної корпоративної еліти попереджають уряд, що він не отримає інвестицій, якщо не будуть виконані вимоги компанії.

Природно, великі партії реагують на це і змінюють свої програми відповідно до вимог корпорацій. Електорат же голосує за свою партію. Після цього можна говорити, що вимоги компанії, зазвичай йдуть врозріз з інтересами більшості населення держави, виконуються в ході вільного демократичного процесу.

Парадокс сучасної демократії полягає в тому, що доступ до влади став винятковою прерогативою великих грошей, тому що тільки багаті групи або індивіди, які в змозі оплачувати послуги професіоналів, що проводять передвиборчі кампанії, можуть зібрати велику кількість голосів виборців. Таким чином, «влада народу» насправді призводить до виключного впливу впливових політичних груп, які відстоюють свої специфічні інтереси.

Також відбувається зниження якості політичної комунікації, що проявляється зокрема в персоналізації електоральної політики. Раніше виборчі кампанії, які роблять акцент на особистості кандидата, були властиві для диктатур. В даний час аналогічним чином виборці схильні голосувати за кандидата, а не за партію. Це означає, що тепер кандидати представляють себе з точки зору індивідуальних рис і талантів замість того, щоб об'єднувати свої зусилля з іншими представниками партії і представляти певну політичну програму.

Результатом стає все більша «видовищність» політики, в якій важливі рекламні образи кандидатів, а не раціональна презентація їх програм. Головну роль при цьому відіграє харизма «теледемократичних» вождів (продукт медійних маніпуляцій), яка виражається в формі персоналізованих образів, впроваджених ЗМІ в уми суспільства.

ЗМІ стають головною опорою політиків, які здатні знаходити для своїх кампаній кошти. Партії, в свою чергу, змушені проводити політику в інтересах комерційних структур, які фінансують передвиборні кампанії. Таким чином, ми бачимо замкнуте коло, в якому політики залежать від фірм, здатних оплатити їх передвиборчі кампанії, результатом чого, в свою чергу, повинна стати підтримка з боку населення.

ЗМІ порушують нормальний перебіг політичного процесу і перетворюють політику на «ринкову» гру, яка принижує гідність громадян, порушує їх права і знецінює слова і справи політиків. Форми медійної участі в політичних процесах (різні політичні шоу, «битви іміджів», конфлікте середовище, опитування громадської думки, численні виміри рейтингів, політичний маркетинг і надмірна безцеремонність журналістів) руйнують або підміняють собою класичні дебати з приводу ідей, ідеалів, проблем і потреб населення. У цій новій версії політики виборці позиціонуються не як активні громадяни, а як пасивні споживачі «медіатизованого» політичного процесу.

Завдяки новим інформаційним технологіям і ресурсам, політикам простіше маніпулювати громадською думкою, впроваджувати популістські ідеї в масову свідомість. ЗМІ також стають інструментом рекламної індустрії, націленої на нестримне споживання. Кінцевим результатом цих процесів виявляється такий стан, коли людина перестає усвідомлювати свої власні інтереси і орієнтується на нав'язані рекламою стандарти поведінки.

Політичний порядок денний формується також під впливом ЗМІ, які визначають політичну релевантність і важливість тих чи інших соціальних проблем за допомогою вибіркової селекції та привернення уваги до тих чи інших питань при відмові від розгляду інших, часто більш важливих і кричущих.

Отже, процесам дедемократизації слугують багато факторів. Основними є глобалізація, яка суттєво змінює національну політику держав, як наслідок, вони дедалі більше поступаються своїми повноваженнями на користь глобальних ринків, міжнародних організацій та інших наднаціональних органів. Ще одним наслідком глобалізації є міжнародний тероризм, міжнародна злочинність, які також серйозно підривають значення демократії у світі.

Важливими факторами є брак досвіду демократичного правління, що виявляється у відсутності відданості демократичним цінностям політичних лідерів, закритість влади, відсутність ефективних каналів зворотного зв'язку

між державою і суспільством, маніпулювання громадською думкою та впровадження популістських ідей в масову свідомість за допомогою ЗМІ.

РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕСИ ДЕДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В ПОЛЬЩІ

2.1. Еволюція демократизації в Польщі до 2015 року

Починаючи з 1989 року, Польща успішно перетворила свою політичну систему з недемократичного режиму в демократію. Принципи демократичного ладу, верховенства права, поваги до прав людини стали основою держави. Повернення через багато років до існуючої у міжвоєнній Польщі демократичної системи було ініційовано під час переговорів – так званого круглого столу, – які тривали з лютого по квітень 1989 року. У них брали участь представники двох сторін: колишнього табору влади та різних груп демократичної опозиції. На основі виробленого компромісу у червні 1989 року у Польщі відбулися частково вільні парламентські вибори. Згодом Польща стала членом Рада Європи (1991), Світової організації торгівлі (1995) та Організації економічного співробітництва та розвитку (1996). Серйозним кроком для розвитку польської демократії був вступ країни до НАТО в 1999 році та до Європейського Союзу в 2004 році.

Паралельно у Польщі йшло зміцнення демократичної системи. Цей процес розгортався у різних площинах, та його локомотивом стали соціально-економічні зміни, початок яким було покладено радикальною економічною реформою віце-прем'єра Лешека Бальцеровича. Реформа означала повний відхід від наказної, розподільчої системи на користь ринкових механізмів. Вона принесла із собою чимало негативних явищ: хвилю банкрутств державних підприємств, присвоєння іноземним капіталом або комуністичною «номенклатурою» за безцінь успішно працюючих підприємств й у результаті зuboжіння значної частини громадян. Незважаючи на критичні голоси в результаті змін, введених у дію реформою Бальцеровича, Польща стала на шлях ринкової економіки – з усіма її позитивними та негативними її наслідками.

У січні 1990 року припинила свою діяльність Польська об'єднана робоча партія, яка з 1948 року була опорою комуністичної системи у Польщі. Її місце зайняла Соціал-демократія РП (СДРП), яка апелює до соціал-демократичних, а не комуністичних традицій. У країні став розширюватися спектр політичних партій, громадських організацій, у тому числі неурядових, у різних галузях – як загальнопольського, так і регіонального та локального масштабу. Таким чином, розвивався справжній плюралізм.

Поступово склалися формально-правові рамки політичної системи РП. Тимчасове рішення щодо їх конституціювання знайшло вираження в так званій Малій Конституції, прийнятій парламентом 1992 року. Цей юридичний акт означав остаточний відхід моделі соціалістичного конституціоналізму, що спиралася на радянський зразок, вираженням якого була липнева Конституція 1952 року. Відносини між основними державними органами регулювалися відповідно до теорії Монтеस्क'є про поділ влади. Було уточнено прерогативи президента РП, а також встановлено основні засади функціонування територіального самоврядування.

Таким чином, польська республіка у період 1990–2000-х років успішно завершила консолідацію демократії. Про це свідчать, зокрема, зростаючі показники в економіці, членство держави в ЄС, тенденції функціонування громадянського суспільства тощо.

Саме в цей період польська демократія набула рис демократії ліберальної, конституційно вираженої в таких принципах, як:

- 1) конституційний лібералізм, тобто оформлені законодавчо соціальні, політичні, економічні, релігійні та інші права та свободи громадян;
- 2) чіткий розділ влади, ефективна система стримувань і противаг;
- 3) обмеженість компетенції виконавчої влади та її підзвітність, яка забезпечується парламентом, незалежною судовою владою та омбудсменами;
- 4) вільні регулярні конкурентні вибори;
- 5) захист прав меншин;

6) наявність постійних каналів вираження і представництва інтересів та цінностей громадян у вигляді партій, асоціацій і незалежних ЗМІ;

7) влада закону, яка забезпечує захист громадян від свавільного арешту, терору, катувань, від невинуватеного втручання в їхнє особисте життя з боку не лише держави, але й організованих антисупільних сил.

Нижче більш детально описано Польщу до приходу до влади партії «Право і справедливість».

Повний виклад принципів польської демократичної політичної системи містив текст Конституції РП. Після кількох років роботи, в ході якої узгоджувалися різні позиції та традиції, її текст затверджено на Національних зборах у квітні 1997 року. Потім у травні вона отримала схвалення на загальнонаціональному конституційному референдумі, а у липні того ж 1997 року під текстом Конституції поставив свій підпис президент РП.

Серед принципів, на які спирався текст Конституції РП, знайшли своє місце суверенність нації, республіканська форма держави, політичний плюралізм, поділ та рівновага влади, двопалатний парламент, широке коло прав та цивільних свобод, децентралізація публічної влади, незалежність та взаємодія держави та церков. У Конституції також наголошувалося, що Річ Посполита Польська є демократичною правовою державою, а також поважає всієї повноті принцип соціальної ринкової економіки.

Стаття 2 Конституції Республіки Польща 1997 року передбачала, що: «Республіка Польща є демократичною правовою державою, яка утверджує засади соціальної справедливості» [57, ст.4]. Такий підхід повністю відповідає світовій практиці конституційного унормування принципів і положень, які покликані сприяти, з одного боку, розкриттю змісту поняття «демократія», а з іншого – забезпеченню практичної реалізації нормативного припису про демократизм влади у конкретній державі.

Однією із ознак демократичної держави є визнання народного суверенітету, тобто влади народу як головного носія і джерела державної

влади. З цього приводу Конституція Республіки Польща у п. 1 ст. 4 говорить, що верховна влада у Польщі належить Народу.

Більше того, у Преамбулі до неї йшлося, що «в турботі про існування і майбутнє нашої Вітчизни, віднайшовши у 1989 р. можливість суверенного і демократичного вирішення її долі, ми, Польський Народ – усі громадяни Республіки, приймаємо Конституцію Республіки Польща, як базовий документ держави, заснований на повазі свободи та справедливості, співпраці влад, суспільному діалозі, а також засадах субсидіарності, що зміцнює права громадян та їхніх спільнот» [58, ст.18]. Таким чином, саме прийняття чинної Конституції Польщі підтверджувало реальність суверенних прав польського народу бути джерелом і носієм верховної влади у державі.

Рівний доступ усіх до державної влади, відповідно до виборчого законодавства Республіки Польща, передбачав участь у формуванні органів держави, контроль за їх діяльністю, підтримання постійного контакту з ними населення тощо. Конституція країни та Виборчий кодекс детально регламентували вибори до палат національного парламенту, до Європейського парламенту, вибори Президента, а також вибори до представницьких органів місцевого самоврядування.

Вони закріплювали демократичну процедуру утворення органів держави в результаті конкурентних, вільних і чесних виборів, оскільки саме через змінюваність, підконтрольність і взаємоконтроль у владі та за владою створюються рівні можливості кожного польського громадянина реалізувати свої виборчі права.

До дедемократизації існувала реальна гарантованість основоположних прав людини і громадянина, тобто налагодженість юридичних інститутів та юридичних механізмів і процедур дієвого захисту особи від свавілля і беззаконня. Зокрема, II розділ Конституції Республіки Польща «Свободи, права та обов'язки людини і громадянина» гарантував додержання всіх прав

людини і громадянина, визнаних нормами демократичної правової держави – особистих, політичних, економічних, соціальних та культурних.

Обмеження щодо реалізації конституційних свобод і прав у Польщі відповідно до п. 3 ст. 31 Конституції, могли встановлюватися лише законом і тільки тоді, коли вони є необхідними в демократичній державі для її безпеки чи охорони громадського порядку, або для охорони навколишнього середовища, здоров'я і суспільної моралі, або свобод і прав інших осіб. При цьому такі обмеження не можуть змінювати сутність вказаних свобод і прав.

Слід також зазначити, що реальна гарантованість основоположних прав людини і громадянина у Польщі досягалась завдяки поєднанню зусиль державних правоохоронних та недержавних правозахисних інституцій, а також реальною можливістю звернення польських громадян до міжнародних регіональних інституцій з контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина і, у першу чергу, до Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу.

Ключовими для польської локальної демократії принципами були громадський контроль та рівноправ'я у політиці, а також готовність органів самоврядування реалізовувати свою політику з врахуванням думки громадян. Наприклад, у Польщі було регламентовано проведення громадських консультацій при ухваленні рішень на місцевому рівні, зокрема і за ініціативою громадських організацій. Це дозволяло більш раціонально використовувати наявні ресурси, уникати місцевих конфліктів, а також підвищувало рівень задоволення мешканців діяльністю місцевої влади.

Іншим дієвим механізмом прямої демократії на муніципальному рівні в Республіці Польща є самоорганізація населення на рівні місцевої громади. Аналіз особливостей діяльності допоміжних органів, порядку та передумов їх створення показує, що вони впливають із природи Комітету комуни. Особливість цих суб'єктів полягає у забезпеченні зворотного зв'язку у взаємодії між автономними структурами та народом, що є їх головною цінністю як демократичних інститутів.

Входження Польщі до таких європейських організацій як Рада Європи і ЄС зумовило зміни внутрішньої політики держави щодо інформаційної сфери, зокрема щодо побудови вільного відкритого суспільства, впровадження концепції вільного транскордонного обігу інформації, створення незалежних і плюралістичних мас-медіа тощо.

Важливою складовою в організації взаємовідносин держави та громадянського суспільства є нормативно-правова база. У Польщі вона була досить розвинена, її завдання – забезпечення максимально комфортних умов для діяльності громадських організацій, спираючись на основні принципи міжнародного правозахисного законодавства й загальноєвропейські угоди між державними структурами та представниками громадянського суспільства. Діяльність громадських організацій у Польщі регламентувалась великою кількістю законодавчих і підзаконних актів («Про доступ до інформації», «Про фонди», «Про лобістську діяльність» та ін.)

У польській конституції було закріплено два методи впливати на рішення, що ухвалюються владою. По-перше, це референдум. Його проведення регулювалось законом, прийнятим сеймом 14 березня 2003 року. На загальнодержавний референдум могли виноситись питання, які мають особливе значення для держави. Була також можливість проведення місцевого референдуму, питаннями якого є припинення повноважень місцевої влади та розгляд важливих проблем громади.

По-друге, це народна ініціатива. Вона передбачає, що громадяни можуть звернутися до сейму з власним проектом закону. Питання, пов'язані із цим процесом, регулюються законом від 24 червня 1999 року про порядок здійснення законодавчої ініціативи громадянами. Згідно з положеннями цього закону заява може бути подана до сейму, якщо її підтримають не менше ніж 100 тис. громадян, у яких є дійсне виборче право. Пропозиції, подані в такий спосіб, стосуються питань, які з багатьох причин не можуть розраховувати на підтримку більшості депутатів у парламенті.

Отже, до приходу до влади у 2015 році партії «Право і справедливість», у Польщі зберігалась рівновага між державною владою та політичною свободою громадян та їх об'єднань і, при цьому, загальна атмосфера у польському суспільстві була відкритою й вільною.

Країна була демократичною, керувалась демократичними законами, піклувалась про розвиток громадянського суспільства, завдяки забезпеченню максимально комфортних умов для діяльності громадських організацій, наявний громадський контроль та політичне рівноправ'я, громадяни могли впливати на рішення владної верхівки.

2.2. Прояви дедемократизації в Польщі після 2015 року

Під час третьої хвилі демократизації Європейське Співтовариство зіграло ключову роль у консолідації демократії в Європі. У 1991 році політолог Семюель Гантінгтон написав статтю в журналі «Journal of Democracy» під назвою «Третя хвиля демократії». Там він зазначив, що дві попередні хвилі демократизації, від 1820-х до 1920-х і з 1945-го по 1960-ті роки, супроводжувалися «зворотніми хвилями», коли демократичні системи були замінені історично новими формами авторитарного правління.

Він припустив, що третя зворотна хвиля була б можливою, якби нові великі авторитарні держави могли продемонструвати тривалу життєздатність недемократичних правил, або якби навіть у найдемократичніших країнах світу демократичні цінності почали занепадати.

Нині ліберальна демократія, основними ознаками якої є такі риси, як свобода слова та верховенство права, перебуває під загрозою навіть у найбільш усталених демократіях Заходу. Як одна з найважливіших форм організації суспільно-політичного життя сучасного світу, вона переживає нині складний і вельми неоднозначний період свого розвитку.

Закритість влади, відсутність ефективних каналів зворотного зв'язку між державою і суспільством призводять до того, що демократія втрачає свій

представницький характер, стає все більш формальною. Спостерігається криза її легітимності, що підтверджується багатьма факторами.

Основними тенденціями сучасної демократії є падіння довіри громадян до інститутів влади, занепад політичних партій, криза парламентаризму, зростання політичної апатії або екстремістські форми вираження суспільно-політичної позиції. Все це вносить суттєві зміни у функціонування політичних систем, піддаючи серйозному випробуванню ідеологію і практику ліберальної демократії. Йдеться передусім про Польщу, яка все частіше розглядається в якості наочного прикладу демократичного відкату, завдяки ряду неліберальних заходів, проведених владою країни, незважаючи на те, що до 2015 року ця країна характеризувалася як зразок демократичних перетворень в Центральній і Східній Європі та на міжнародній арені.

У 1989 році, коли розпався колишній комуністичний режим, інфляція тут складала 640 відсотків, і впроваджені в рамках «шокової терапії» радикальні заходи залишили багатьох людей в скрутному становищі. У прагненні не тільки покращити економіку, а й зміцнити свою геополітичну безпеку та виконати давню мрію про повернення в Європу, Польща прагнула вступити в західні інститути, такі як НАТО (що вона зробила в 1999 році) і ЄС (у 2004 році). З цими перспективами політичні партії всього ідеологічного спектру поділяли відданість досягненню однієї і тієї ж мети.

Найбільш амбітний план реформ був представлений в 1999-і роки правополітичним урядом Єжи Гофманом (1997-2001рр.), пізніше спікером Європарламенту. Цей план складався з чотирьох реформ: децентралізації системи освіти, введення приватних пенсійних фондів, капітального ремонту системи охорони здоров'я, і, найголовніше, реформ в системі місцевого управління.

Останні передбачали пряме обрання місцевих органів влади, що мають значну автономію, включно з контролем за значною кількістю податкових надходжень, одержуваних на місцевому рівні. Новим органам місцевого

управління також було доручено надавати державні послуги відповідно до мандату національного уряду.

Інші уряди Польщі також підтримували загальну траєкторію реформ, почасти в надії на досягнення економічного процвітання, і частково для того, щоб виконати необхідні умови для приєднання до транс-атлантичних структур. Після входження до них польські урядовці більше не зосереджувались на ідеї виходу з кризи і досягнення нормального життя. Політичні партії змагалися за те, щоб продемонструвати, що вони можуть найкращим чином забезпечити країні вигідне становище в ЄС, а також допомогти їй досягти більш високого рівня економічного та інституційного розвитку.

Внесок Польщі в реалізацію ряду великих ініціатив в сфері демократизації допоміг зміцнити її позиції на міжнародній арені. Однак до 2018 року вона стала першою країною ЄС, якій загрожували санкції відповідно до статті №7 Лісабонського договору про порушення законності. Ряд драматичних законодавчих та інституційних змін, які були впроваджені правлячою партією «Право і справедливість», викликали побоювання, що польські досягнення останніх десятиліть знаходяться під загрозою.

Останні пов'язувалися з системними змінами, ініційованими створеним партією «Право і справедливість» урядом з самого початку його діяльності. У 2015 - 2016 роках ним було ухвалено судову реформу, згідно з якою, зокрема, законом «Про суди загальної юрисдикції», міністрові юстиції надавалося право призначати і звільняти голів судів загальної юрисдикції в країні, а законом «Про верховний суд» – звільняти всіх суддів Верховного суду і обирати їм заміну.

Закон «Про Національну раду судочинства» передбачав, що обирати 15 з 25-ти членів НРС – згаданого в Конституції органу з захисту незалежного судочинства – будуть депутати Сейму, більшість у якому, як відомо, належить правлячій партії. Новий закон, окрім звільнення наявних членів Верховного суду, передбачає створення у ньому трьох нових палат і зміну у процедурі призначення суддів – їх тепер обиратимуть у Сеймі.

Щоправда згідно з врахованими поправками президента для цього необхідна більшість у 3/5 голосів. Саме глава держави вирішуватиме, хто з нинішніх суддів залишиться у наступному складі Верховного суду, а також визначатиме регламент цього суду шляхом прийняття відповідного розпорядження.

Таким чином, влада прагнула «позбутися патологій» у судовій системі країни через передачу зростаючої кількості важелів впливу на суди парламенту та міністрові юстиції. Зі свого боку, опозиція і більшість суддівського корпусу наполягали, що такі кроки є наступом на демократію та спробою підпорядкувати судову владу виконавчій. У різних містах Польщі відбулись протести проти запропонованої реформи, зокрема під парламентом країни у Варшаві збиралися мітинги чисельністю в 5-10 тисяч осіб.

У Єврокомісії та Європарламенті закликали владу Польщі утриматися від змін у судовій системі, оскільки вони призводять до того, що уряд зможе впливати на призначення суддів, а це ставить під питання незалежність судової гілки влади. Однак Варшава відповіла, що такі заяви Брюсселя є безпідставним втручанням у внутрішні справи країни.

Закон про мирні зібрання, введений в 2016 році, послабив свободу зібрань, фактично дозволивши владі віддавати перевагу привілейованим групам і зборам. Цей закон обмежує право проводити мітинги одночасно з акціями, ініційованими держструктурами та релігійними організаціями. У 2017 році ПіС внесла значні зміни в систему освіти.

Було ліквідовано гімназії та подовжено строк навчання в початковій школі та ліцеї. Так, реформа передбачає створення 8-річної початкової, 4-річної середньої школи та введення 5-річки в технікумі, тобто фактично відбудеться повернення до того формату освіти, який діяв у Польщі до 1999 року, незважаючи на народні протести і без громадських консультацій.

Правляча партія також підготувала заходи, які дозволили посилити нагляд і контроль над органами місцевої влади з боку центральної. У тому ж році вона заснувала новий інститут національної свободи при канцелярії

прем'єр-міністра з метою централізації контролю за розподілом субсидій (включно з фондами ЄС) серед неурядових організацій.

Уряд партії «Право і справедливість» ввів законодавчі зміни, які збільшили роль політичних діячів у виборчих органах країни. У 2015 році він призначив міністром оборони Антоні Мацеревича, який залишався на посаді до січня 2018 року. Його дії протягом цього періоду загрожували порушити конституційні повноваження президента Дуди, який є Верховним головнокомандувачем армії.

Без консультації з президентом Міністерство оборони звільнило досвідчених офіцерів армії, сертифікованих НАТО. Виникли тривожні повідомлення про російські розвідувальні і мафіозні зв'язки Марцевич. Більше того, незважаючи на анонси амбітних планів модернізації, не було підписано жодних оборонних контрактів. У той час, коли громадськість все більше турбується про загрози безпеці Польщі, відсутність добре функціонуючої оборонної установи може послаблювати довіру до демократичних інститутів і створює привід для розпалювання страху.

Польські ЗМІ також перебувають під тиском реформ нинішнього уряду, який прагне тримати пресу під контролем. Наприкінці 2015 року поправки до польського медійного законодавства надали Міністерству фінансів можливість висувати керівництво двох державних мовників – Польського телебачення (TVP) та Польського радіо (PR). Зміни у програмній сітці, що відбулися після цього, змусили відомих редакторів та журналістів суспільних каналів покинути роботу.

Також в країні запрацювала Національна медійна рада, члени якої призначаються парламентом і президентом. Ця структура уповноважена затверджувати керівництво і наглядові ради TVP, PR і Польського агентства преси. Таким чином усі суспільні медіа опинилися під одним «урядовим дахом». Серед п'яти представників Національної медійної ради троє належать до правлячої партії.

Крім того, всі засоби масової інформації, які безпосередньо не підтримують ПiС, зазнали тиску. Використовувана тактика включала обмеження доступу до парламентських процедур і навіть скорочення рекламних покупок і підписок усіма великими державними компаніями. Представники ПiС також обговорили зміни в Законі про засоби масової інформації, які примушують деякі торгові точки, що в даний час належать іноземним компаніям, підкоритися правлячій партії.

У той же час, державне польське телебачення, новий голова якого нещодавно змінив більшу частину свого персоналу, ініціювала кампанії проти організацій громадянського суспільства, демонстрантів і опозиційних партій. Власні публічні записи телестанції показують, що вона ввела нову ступінь зміщення в своєму програмуванні, з 66 до 79 відсотків від часу мовлення присвячуючи політиці, що виділяється для прихильників уряду - значно вищу частку, ніж при попередніх урядах.

Сфера взаємовідносин між державою та людиною в Польщі у період після 2015 р. також викликає певні роздуми про межі та глибину державного контролю, адже майже одночасно із «малим законом про медіа» влада розробила інший, яким змінювався порядок стеження за громадянами. Він впорядкував доступ спецслужб до телекомунікаційних даних громадян.

Тепер з дозволу суду силовики отримали дозвіл на стеження, прослуховування, вивчення кореспонденції, доступ до пошти та отримання даних з будь-яких носіїв (зокрема комп'ютерів і телефонів), та можуть стежити за особами протягом 18 місяців. Закон набув чинності у лютому 2016 року. У червні того ж року запрацював ще один закон, пов'язаний з діяльністю спецслужб.

Це так зване «антитерористичне законодавство», яке дозволило затримувати осіб на 14 діб (замість 48 годин, як було раніше) за згодою суду. Представити обвинувачення спецслужби можуть навіть на 14-й день. Змінилися правила діяльності правоохоронців у зоні, де визнано терористичну загрозу.

Так, їм дозволили лише за наказом прокурора цілодобово затримувати та проводити обшуки підозрілих осіб, їх помешкань, одягу, особистих речей та території, де вони затримувалися. Раніше силовики могли це робити з шостої ранку до десятої вечора. Іноземців, які, на думку правоохоронців, загрожують безпеці Польщі чи її громадян, можуть негайно депортувати з країни. Впроваджено обов'язкову реєстрацію телефонних карток тощо.

Крім того, поправки до закону про історичну пам'ять, введені в лютому 2018 року, викликають стурбованість у Ізраїлю, США та ЄС. Зокрема, невдоволення цих країн викликає те, що в ньому говориться про необхідність повністю зняти відповідальність з поляків за акти антисемітизму часів II світової війни.

І хоча сама собою політика «остаточного вирішення єврейського питання» - це німецька політика, але колаборанти були в усіх окупованих країнах. Цей закон карає тюремним ув'язненням за публічне і проти фактів звинувачення польської нації чи держави у відповідальності або співучасті в нацистських або інших військових злочинах.

Дії ПіС вперше в січні 2016 року спонукали Європейську Комісію активізувати свою систему верховенства права, оскільки ситуація пішла від поганого до гіршого, а множинні рекомендації з питань правопорядку, зроблені Комісією, були не тільки проігноровані, але й відкрито та грубо відхилені польським урядом. Ярослав Качинський, фактичний лідер Польщі, пішов так далеко, щоб стверджувати, що в країні не відбувається нічого, що суперечить цій системі.

Ще одним наочним прикладом відходу від демократії та порушенням прав людини стало рішення польського уряду про заборону абортів. Так, 28 січня 2021 року Уряд Польщі опублікував в «Офіційному віснику» рішення Конституційного суду республіки про заборону в країні абортів через патологію плоду, яка не загрожує життю та здоров'ю матері. Таким чином вердикт формально набув чинності, що викликав у країні масову хвилю протестів.

Пояснюється, що офіційно аборт у Польщі можна зробити у разі загрози життю та здоров'ю матері, якщо є висока ймовірність тяжкого та незворотного ураження плоду чи невиліковного захворювання, небезпечного для життя та здоров'я матері, а також якщо вагітність настала внаслідок зґвалтування.

Такі захворювання як синдром Дауна, майбутня інвалідність дитини, ймовірність важкого невиліковного захворювання не можуть тепер бути основою для абортів в Польщі.

Судове рішення щодо абортів викликало небувалі протести. 28 січня, після набрання рішенням чинності, тисячі громадян вийшли до будівлі Конституційного суду. Це були найчисленніші вуличні акції в країні з часів падіння комунізму у 1989 році. Рух "Протест жінок" (Strajk Kobiet) закликав мешканців країни боротися за своє право вибору. Організатори протестів вимагають відставки уряду та відходу правлячої у Польщі партії "Закон і справедливість" Ярослава Качинського.

Таким чином, вищенаведене доводить, що Польща має досить багато системних порушень, які є фактором дедемократизації. Основні з них – це порушення свободи слова, що проявляється у контролі та тиску на ЗМІ, неефективність системи стримувань і противаг, наочним прикладом чого є судова реформа, послаблення свободи зібрань, заборона абортів та інші реформи, які завдають серйозної шкоди польській демократії.

2.3. Реакція Європи на дедемократизацію в Польщі

Очевидно, що функціонування Європейського союзу знаходяться під загрозою, якщо в одній з його держав-членів фундаментальні цінності, зокрема верховенство права, більше не поважаються. Тому союзу просто необхідно контролювати та карати держави, які нехтують його основними цінностями.

Як уже зазначалось в попередніх розділах, перемігши на виборах в законодавчі органи в 2015 році, польська партія «Право і справедливість» приступила до курсу змін, що приписують Польщу до неліберального табору.

Дії польського уряду спонукали Європейську Комісію активізувати свою так звану систему верховенства права вперше в січні 2016 року.

Численні рекомендації з питань правопорядку, зроблені Комісією, не тільки були проігноровані, але також відкрито і грубо відхилені польською владою. Зіткнувшись зі спробою в липні 2017 року звільнити всіх польських суддів Верховного суду, Європейська Комісія, нарешті, явно загрожувала ініціювати статтю 7 Маастрихтської угоди.

Єврокомісія намагалась переконати Варшаву переглянути свої реформи, які підривають принцип поділу гілок влади. Зокрема нещодавні зміни щодо судочинства частково узалежнили суди від підконтрольного панівній партії міністерства юстиції.

У Брюсселі вважають, що Польща в останні роки ухвалила низку законів, які серйозно загрожують незалежності трьох гілок влади, що також може вплинути і на політику ЄС. Адже судова реформа підриває верховенство права в Польщі, оскільки призначення суддів може впливати на неупередженість судів. Досі Польща відкидала критику і заявляла про втручання Брюсселя у внутрішні справи країни.

Країни-члени Євросоюзу вимагають від Польщі діяти відповідно до статті 7 Маастрихтської угоди, яка дозволяє припиняти дію окремих прав країни-порушника. Може йтися про санкції аж до позбавлення Варшави голосу у Раді Європейського Союзу.

Відступ від верховенства права є вирішальним питанням для всього ЄС, оскільки воно не тільки стосується громадян країни, де відбувається це явище, але і інших громадян Європи, які проживають в будь-якому такому «неліберальному режимі».

З урахуванням того, що здійснення законодавства ЄС відбувається в основному в державах-членах, незаконний уряд, який більше не відчуває себе пов'язаним основними принципами Європейського Союзу, може створити чорні діри, де основні права та свободи ліберальної демократії і союзу в цілому просто не беруться до уваги.

Стаття 7 Маастрихтської угоди передбачає, що будь-яка санкція повинна набути чинності після одноголосного рішення в Європейській Раді, що є практично неможливим. Проте, стаття містить положення, яке передбачає прийняття Радою «рекомендацій», якщо Рада згодна з тим, що є явний ризик серйозного порушення цінностей ЄС, то рішення не вимагає одностайності. Та навіть в цьому випадку все не так просто, адже такий крок вимагає, щоб дві третини більшості Європейського парламенту і чотирьох п'ятих держав-членів в Раді погодились з постановою.

13 січня 2016 року Європейська комісія оголосила про проведення попередньої оцінки стану в Польщі в рамках системи верховенства права. За словами Франса Тіммерманс, першого віце-президента Європейської Комісії, основною підставою для цього безпрецедентного кроку був той факт, що ухвали польського Конституційного трибуналу були досить сумнівним, як для держави, де нібито діє верховенство права.

Законодавчі зміни, прийняті Сеймом щодо мовних компаній, були висунуті на тій підставі, що демократія потребує захисту свободи вираження поглядів, свободи зібрань та дотримання правил, що регулюють політичні та виборчі процеси. За відсутності будь-яких конкретних дій польської влади щодо врегулювання проблем, що стосуються верховенства закону, Комісія офіційно вимагала їх в постанові, прийнятій 1 червня 2016 року, яка з самого початку не була публічною.

Польській владі було запропоновано представити свої зауваження у відповідь на це. В умовах тривалої відсутності задовільного вирішення своїх вимог Комісія, нарешті, прийняла конкретні рекомендації польській владі від 27 липня 2016 року щодо шляхів вирішення проблем, для того, щоб Конституційний суд країни міг виконувати свої обов'язки з проведення ефективного конституційного судочинства, адже незважаючи на діалог, що проводився з польською владою, основні питання, які загрожують верховенству права в країні не були вирішені.

Польщі надали три місяці для здійснення п'яти «конкретних рекомендацій». Найбільш важливі з них вимагали від польської влади повного виконання рішень Конституційного трибуналу, які польська влада відмовилися опублікувати і наслідувати, для того, щоб мати можливість «захопити» Конституційний суд. Замість того, щоб прагнути виконання будь-яких рекомендацій Європейської комісії або навіть до налагодження діалогу з нею, польський уряд зосередив свою енергію на запереченні законності вимог Комісії.

Але в будь-якому випадку, звинуватити Європейську Комісію у тому, що вона перейшла межу своїх повноважень неможливо, адже стаття 7 уповноважує Комісію розслідувати будь-який потенційний ризик серйозного порушення цінностей ЄС, надаючи йому компетенцію представляти мотивовану пропозицію Раді, якщо Комісія вважає, що стаття 7 повинна бути порушена на цій основі.

Зіткнувшись з тим, що уряд заперечує існування проблем, Комісії не залишилось вибору, окрім як зробити висновок, що Польща не виконала жодної зі своїх рекомендацій. Але замість того, щоб негайно активувати статтю 7, для того, щоб не допустити захоплення Конституційного трибуналу до закінчення терміну повноважень його Голови 19 грудня 2016 року, Комісія постановила замість цього прийняти додатковий Рекомендація від 21 грудня 2016 року. Цей крок був непередбаченим, але зіткнувшись з явною непокорою, Комісія вирішила дати Польщі більше часу.

Додаткова рекомендація Комісії з верховенства права була виправдана на тій підставі, що деякі важливі питання залишаються невирішеними, в той час як виникли нові побоювання, які як і раніше пов'язані перш за все з польським Конституційним Судом і його нездатністю забезпечити ефективний Конституційний перегляд законодавчих актів, у зв'язку з неодноразовими спробами польських властей підірвати його легітимність і ефективність.

На той час, коли була видана додаткова рекомендація, призначений суддя став виконуючим обов'язки президента, порушуючи процедуру обрання

виконуючого обов'язки президента і в той же день був на шляху до того, щоб стати постійним президентом. Спостерігаючи остаточне захоплення Трибуналу, Комісія виділила три нових питання, які потребують розгляду. Зокрема, про включення дій польського уряду до списку порушень верховенства права, про призначення тимчасового президента вельми незвичайним чином, і про відмову від норм закону.

У зв'язку з тим, що в Польщі існує системна загроза верховенству права, польській владі було запропоновано розглянути критику Комісії протягом двох місяців після отримання додаткової рекомендації Комісії. В тонко завуальованому попередженні Комісія, нарешті, вказала, що "рекомендації, прийняті в рамках верховенства закону, не перешкоджають безпосередньому включенню механізмів, передбачених у статті 7, а у разі раптового погіршення стану в державі-члені, необхідна більш сильна реакція ЄС.

Незважаючи на очевидне та тривале погіршення ситуації з моменту, коли основа верховенства права була вперше активована через публічну відмову від всіх її рекомендацій, Комісія виявилась не в змозі зробити логічний висновок з свого власного аналізу і справді почати процес санкціонування. Це шокує, оскільки дії польського уряду в грудні відкрито кинули виклик конкретному попередженню про те, що він не повинен займати позицію президента Трибуналу до того, як виконає попередні рекомендації ЄС.

Не застосовуючи більш рішучих дій, як тільки закінчився термін, встановлений в його першій рекомендації, Комісія залишила польській владі достатньо часу для підготовки ґрунту для ефективного захоплення Конституційного трибуналу не тільки в умовах відносного миру, але також в простому нехтуванні польської Конституції.

Як і очікувалося, Рада в досить слабкій підтримці верховенства права та збереженні нездатності однозначно і публічно засуджувати польську владу, переконали польську правлячу партію в тому, що їй нічого не буде від санкцій. Замість цього, польський уряд, очевидно, прийшов до висновку, що настав час

захопити всю судову систему. Але замість того, щоб негайно ініціювати статтю 7, Комісія знову вирішила приділити більше часу діалогу.

26 липня 2017 року прийнята третя рекомендація Комісії з верховенства права, яка доповнює свої попередні дві рекомендації. Ця рекомендація з'явилась після чотирьох нових законодавчих актів у Польщі: Законом про Верховний суд; Законом про Національну раду судової влади; Законом про організацію звичайних судів; Законом про національну школу правосуддя. Разом вони дозволили уряду звільнити всіх суддів Верховного суду і замінити керівництво нижчих судів, а також взяти на себе систему судових призначень.

Незважаючи на те, що на перші два закони було несподівано накладено вето через масовий тиск вуличних демонстрацій, президент Польщі пообіцяв ввести закони знову. Для Комісії ці закони, якщо вони вступають в силу, просто скасують верховенство права в Польщі, оскільки вони структурно підривають незалежність судової влади в країні і матимуть безпосередні та конкретні наслідки для незалежного функціонування судової системи в цілому. Комісія в значній мірі зробила висновок, що конституційність польських законів не може бути гарантована, і її рішення не можуть більше розглядатись як забезпечення ефективного конституційного перегляду.

7 жовтня 2021 року польський Конституційний суд визнав верховенство конституційного права над європейським. Судді поставили конституцію Польщі вище за будь-які інші правові норми. Також Польща відмовилася виконувати рішення суду ЄС щодо реформи польської судової системи.

ЄС гостро відреагував на подібне рішення і суд Євросоюзу в Люксембурзі зобов'язав Польщу виплачувати щоденні штрафи у розмірі 1 млн. євро за її відмову виконувати рішення суду ЄС щодо реформи польської судової системи. Суд заявив про необхідність уникнути «серйозної та непоправної шкоди правопорядку ЄС» та цінностям, закладеним в його основу. Серед іншого йдеться про необхідність припинити діяльність дисциплінарної палати Верховного суду. Її робота несумісна з нормами ЄС щодо незалежності та неупередженості судової влади.

Міністр юстиції та генеральний прокурор Польщі Збігнєв Зебро заявив, що його країна не сплачуватиме штрафи, накладені на неї судом Європейського Союзу. Також він зазначив, що польська держава «не має права поступатися беззаконню», назвавши штрафи Євросоюзу «незаконними санкціями» [12].

Отже, в Польщі є серйозні порушення демократичних принципів, які є наслідком неліберальних заходів, висунутих партією «Право і справедливість». Зважаючи на ці порушення, Європейська Комісія в першу чергу прагне змусити країну дотримуватися своєї конституції і припинити підрив функціонування і незалежності власного Конституційного трибуналу.

По всьому Європейському Союзу ми бачимо ознаки все більшої популярності авторитарних лідерів. Держави-члени ЄС повинні діяти рішуче, адже недемократичні ініціативи польської влади подають приклад моделі ведення державної політики, яка може легко поширитися на інші країни союзу, очолювані політиками з авторитарними амбіціями.

Навіть крім прагнення зберегти верховенство права в Польщі, інститути ЄС повинні серйозно ставитися до тієї загрози, яку ці країни представляють для ліберальної конституційної демократії як такої. Чим більше держав слідують цьому неліберальному напрямку, тим важче буде вирішити проблему в рамках інститутів Європейського союзу. Краще виправити проблеми в той час, коли Європа ще може знайти важелі впливу на порушників закону.

РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСИ ДЕДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В УГОРЩИНІ

3.1. Еволюція демократизації Угорщини до 2009 року

Сучасна політична епоха Угорщини розпочалася в 1989 році з революції та падіння комуністичного режиму. Серед інших посткомуністичних країн Угорщина розглядалася як вдалий приклад демократизації та інтеграції в Європу.

У наступні роки цій країні вдалося встановити стабільну демократичну політичну систему, яку характеризували чотири уряди, що чергуються, або правоцентристських, або соціалістично-ліберальних коаліцій, які значною мірою підтримували свої повноцінні повноваження. Реформи були здійснені у всіх сферах державної політики та суспільства, необхідних для досягнення демократії: державному управлінні, судовій системі, ЗМІ, неурядовому секторі, освіті та соціальних питаннях.

Демократично обрані уряди 1990-х років приватизували державні компанії, лібералізували ринки, залучили прямі іноземні інвестиції та реструктуризували економіку, в якій почали переважати приватні та міжнародно конкурентоспроможні компанії. Угорщина відновила свої виробничі відносини та організувала тісну співпрацю між асоціаціями економічних інтересів та урядом.

Європейський Союз визнав успіх демократичної та економічної трансформації і вирішив надати повноцінне членство Угорщині в 2004 році. Цьому приєднанню передувала інтенсивна підготовка. Угорщина впровадила повний комплекс законодавства ЄС і глибоко інтегрувалася в європейський внутрішній ринок Союзу.

За даними Freedom House та фонду Bertelsmann до дедемократизації, тобто до правління уряду Віктора Орбана, ситуація з угорською демократією мала вкрай інший вигляд. Нижче описано Угорщину 2008-2009 років за

висновками цих рейтингових агенцій, а також проаналізовано нормативно-правову базу країни.

Основним законом, що мав в Угорщині вищу силу, був Конституційний закон. На додаток до нього існували акти парламенту, урядові та міністерські постанови, а також постанови місцевих органів влади. З 1 травня 2004 року Угорщина стала членом Європейського союзу, відповідно, європейське законодавство діяло і на її території.

Однією із ознак демократичної держави є визнання народного суверенітету, тобто влади народу як головного носія і джерела державної влади. З цього приводу у Конституції Угорщини зазначалось, що верховна влада в Угорщині належить народу.

Конституція Угорщини визнавала рівність громадян перед законом і захищала основні політичні, громадянські, економічні та соціальні права. Рівний доступ усіх до державної влади, відповідно до виборчого законодавства Угорщини, передбачав участь у формуванні органів держави, контроль за їх діяльністю, підтримання постійного контакту з ними населення тощо. Згідно з конституцією, кожен повнолітній громадянин мав право обирати і бути обраним на виборах депутатів Державного зібрання, місцевих самоврядувань і мерів, а також на виборах депутатів Європарламенту. Виборча система Угорщини забезпечувала вільні та чесні вибори, на яких політичні партії можуть чергуватися у владі як на національному, так і на місцевому рівнях.

Конституція країни та Виборчий кодекс детально регламентували вибори до палат національного парламенту, вибори Президента, а також вибори до представницьких органів місцевого самоврядування. Вони закріплювали демократичну процедуру утворення органів держави в результаті конкурентних, вільних і чесних виборів, оскільки саме через змінюваність, підконтрольність і взаємоконтроль у владі та за владою створюються рівні можливості кожного угорського громадянина реалізувати свої виборчі права.

Ще одним показником демократичності угорської держави 2008-2009 років було проголошення і реальна гарантованість основоположних прав

людини і громадянина, тобто налагодженість юридичних інститутів та юридичних механізмів і процедур дієвого захисту особи від свавілля і беззаконня. У Конституції зазначалось: «Недоторкані й невід’ємні права людини слід поважати». Їх захист є першочерговим обов’язком держави». Людська гідність проголошується «недоторканою». При цьому Конституція вказувала, що «кожен має право на життя і людську гідність».

Право на свободу й особисту безпеку передбачав, що «ніхто не може бути позбавлений особистої свободи інакше як на основі і в порядку, передбаченому законом». Кожному гарантувалась свобода думки, совісті і релігії та право на захист персональних даних.

Основний Закон гарантував кожному угорцю право на свободу думки, совісті і релігії. Він включав в себе свободу обирати або змінювати релігію чи інше переконання і свободу проявляти свою віру чи інше переконання, або ігнорувати таке проявлення, відправляти чи проповідувати шляхом здійснення релігійних дійств, обрядів чи іншим способом, як одноособово, так і спільно з іншими, відкрито чи в приватному житті. Держава визначалась як світський порядок і діяла окремо від церкви, а самі церкви єбули незалежними. Релігійні догми не мали помітного впливу на політику чи закон. Держава співпрацювала з церквами з метою досягнення суспільних цілей [19].

Угорські ЗМІ до дедемократизації загалом вільні та різноманітні. Існувала необмежена свобода думок і преси, обрамлені основним демократичним порядком. На ринку переважали комерційні торгові точки як в ефірних, так і друкованих ЗМІ. Громадські ЗМІ продовжували боротися з недостатнім фінансуванням та випадковим політичним втручанням. Новий проект закону про ЗМІ, представлений наприкінці 2008 року, вказував на бажання політичних партій посилити свій вплив на засоби масової інформації, але проект був відкликаний після масової критики [50].

Угорська система правосуддя включала місцеві суди, окружні суди, вищі апеляційні суди та Верховний суд. Місцеві та повітові суди мали юрисдикцію над територіальними округами, а окружні суди також виступали апеляційними

судами для незначних місцевих справ. Вищі апеляційні суди мали регіональну юрисдикцію. Верховний Суд виступав як найвищий апеляційний суд країни та видавав абстрактні рішення для забезпечення рівномірного застосування законів.

Громадяни могли звернутися до чотирьох незалежних омбудсменів (обраних партіями в парламенті), які захищають права на приватне життя, права етнічних та національних меншин, права громадян загалом та право на життя та здорове довкілля. Омбудсмени не мали законних повноважень, але, звітуючи перед Парламентом, вони забезпечували ефективний додатковий механізм захисту прав людини.

Конституційний суд, який працює з 1990 року, сформував правову базу Угорщини. Її члени обирались Парламентом з числа найпрестижніших наукових правників країни. Основна функція Суду - захист прав людини через тлумачення Конституції та контроль за правовими нормами.

Існувала незалежна судова влада з діючим самоврядуванням. Законодавчі та виконавчі акти підлягали судовому перегляду, а судова влада була вільна від неконституційного втручання інших установ. З часу реформи 1997 року нею керувала 15-членна Національна судова рада, головою якої був президент Верховного Суду. Дев'ять членів обирались суддями, інші члени - міністр юстиції та правоохоронних органів, головний прокурор, голова Угорської асоціації адвокатів та один делегат від судових та фінансових комітетів Парламенту. Головний прокурор призначався президентом республіки та обирався парламентом.

Конституційний суд і певною мірою президент республіки переглядали виконавчі рішення та законопроекти. Конституційний Суд перетворився на потужний арбітражний орган, формуючи розуміння демократії в Угорщині. Його судді обирались двома третинами у парламенті. Цей суд вправі перевірити конституційність законопроектів до їх прийняття. Так, у 2005-2006 році превентивний перегляд Суду визнав шість законопроектів неконституційними.

Ніяких обмежень щодо цивільних прав не було, застосовувалась директива ЄС щодо дискримінації. Конституція Угорщини гарантувала національним та етнічним меншинам право утворювати органи самоврядування, і всі 13 визнаних меншин скористалися цим правом. У серпні 2006 року парламент вніс зміни до закону про боротьбу з дискримінацією, зокрема, для посилення незалежності антидискримінаційного агентства. У січні 2007 року Конституційний суд обмежив доступ поліції до використання методів секретних служб (наприклад, провідні телефони) для проведення розслідувань.

Існувала стабільна і соціально укорінена партійна система, що характеризується помірною роздробленістю, низькою мінливістю виборців, широкою згодою населення та стабільними зв'язками з громадянським суспільством. Парламентські вибори 2006 року підтвердили домінуюче протистояння двох великих партій MSZP та FIDESZ, яке ґрунтувалось на переважно соціокультурному розриві між прогресивними та консервативними цінностями.

Згода на демократію як форму правління була високою. Згідно з опитуванням Євро барометра, проведеного навесні 2006 року, частка громадян Угорщини, які були задоволені функціонуванням демократії, зросла з 27% (2005 р.) До 46% (2006 р.). Довіра громадян до влади зросла з 33% (у 2005 р.) До 48% (2006 р.) [52].

Ключовими принципами місцевої демократії в Угорщині є громадський контроль і політична рівність, а також готовність автономних інституцій здійснювати власну політику відповідно до громадської думки. Взаємодія держави та громадянського суспільства на засадах партнерства необхідна для розвитку кожної демократичної країни. Влада визнає, що без активної участі громадськості буде важко досягти соціального прогресу, демократичного розвитку та економічного зростання.

В Угорщині населення значною мірою могло брати участь у громадських справах, не стикаючись з надмірним впливом на свій політичний вибір.

Правова база, як правило, була привітна до громадянського суспільства, але податкові норми та інші адміністративні вимоги могли загрожувати довгостроковій стабільності та розвитку сектору.

Існувала міцна, але неоднорідна павутина автономних, самоорганізованих груп, асоціацій та організацій. Більшість із 77 тисяч зареєстрованих в Угорщині некомерційних організацій надавали своїм громадам послуги, а також спортивні та рекреаційні можливості. Групи, які займались громадянським суспільством, традиційно мали соціалістичну та ліберальну орієнтацію.

Наявність крайніх неліберальних поглядів серед груп громадянського суспільства та населення продовжувало посилюватися у 2008 році, внаслідок чого ультраправа угорська гвардія ставала все більш помітною та активною. Так, після своєї виборчої поразки у 2002 році FIDESZ прагнув мобілізувати громадянське суспільство шляхом перейменування партії на «альянс» та шляхом створення мережі «громадських кіл». Відповідаючи на ці заходи, MSZP також намагалася розширити свої мережі в суспільстві.

Підготовкою та розповсюдженням прокламацій та звернень опікувалась угорська інтелігенція для засудження конкретних дій уряду чи вимоги конкретних дій. Ці дії не мали великого значення, але могли слугувати основою для розвитку більш радикальних політичних комунікаційних форм.

Найбільш поширеною формою безпосередньої демократії угорського суспільства було проведення референдумів, збір підписів, адже на широкий загал виносилися важливі для всіх питання. В країні протягом 1989–2009 років сім раз проводили референдуми на загальнонаціональному рівні, найважливіші з яких відбувалися після 1997 року – у 2003, 2004, 2008 роках.

Наступна форма – це страйки, які в Угорщині були поодинокими фактами, адже у суспільстві було відсутнє позитивне уявлення про солідарність. Мітинги та масові демонстрації відбувались тут щорічно і були приурочені до основних трагічних чи героїчних історичних дат угорської нації – 15 березня, 1 травня, 20 серпня та 23 жовтня.

Специфіка урочистостей змінилася з 2006 і, особливо, з 2007 року, коли святкування відбувалося в формі постійних масових політичних протестів з боку опозиційних політичних сил. Вони не набули широкого розвитку, втім, є знаковими і визначають крайню міру незадоволення суспільства.

Конституція і закон передбачали свободу мирних зібрань. За законом демонстрації не вимагають дозволу поліції, але організатори заходу повинні повідомити про заплановані збори в публічному місці принаймні за три дні до цього. Поліція могла не розпустити спонтанне, несанкціоноване зібрання, що залишилося мирним і спрямованим на висловлення думки щодо непередбачуваної події, але організатори повинні були негайно повідомити поліцію після початку організації.

Отже, Угорщина після встановлення демократичної політичної системи, зокрема до 2008-2009 років була демократичною, керувалась демократичними законами, піклувалась про розвиток громадянського суспільства. Конституція Угорщини визнавала народний суверенітет, рівність громадян перед законом, а також захищала основні політичні, громадянські, економічні та соціальні права. Також Основний Закон гарантував кожному угорцю право на свободу думки, совісті і релігії, а угорські ЗМІ були загалом вільні та різноманітні. В країні був рівний доступ усіх до державної влади, а також існувала незалежна судова система.

Завдяки забезпеченню максимально комфортних умов для діяльності громадських організацій, наявному громадському контролю та політичному рівноправ'ю, громадяни могли впливати на рішення владної верхівки. У цій державі зберігалась рівновага між державною владою та політичною свободою громадян та їх об'єднань і, при цьому, загальна атмосфера в угорському суспільстві залишається відкритою й вільною.

3.2. Прояви дедемократизації в Угорщині після 2009 року

Угорщина порівняно з іншими країнами Вишеградської групи на початку 2000-х років вважалася успішною консолідованою демократією та упродовж двох десятиліть, як і інші країни Східної Європи, проводила загальну політику створення та зміцнення інститутів демократії, верховенства права та ринкової економіки, заснованої на приватній власності.

Однак згідно з широко відомими рейтинговими агентствами, таким як Freedom House, Фонд Bertelsmann, а також Світовий банк, нині вона є «експонатом А» в літописі демократичного відкату. Ця країна першою в Центрально-Східній Європі стала створювати основи неліберальної демократії.

Freedom House у своєму щорічному виданні «Свобода у світі», яке розглядає стан демократії, політичних прав і громадянських свобод у всьому світі, зазначає, що спадна спіраль почала розгортатися тут після приходу до влади уряду Віктора Орбана в 2010 році, а у 2018 році статус країни впав до «частково вільної». У 2021 статус країни так і не змінився, вона все ще вважається «частково вільною» за даними цієї рейтингової агенції.

Рейтингова агенція пояснює цю зміну постійними нападами на демократичні інститути країни партією прем'єр-міністра Віктора Орбана, яка використовувала свою парламентську більшість для накладення обмежень на опозицію, ЗМІ, релігійні групи, наукові кола, суди, шукачів притулку та приватний сектор. Країна опустилася більш ніж на 20 балів, очоливши найбільш драматичний спад, коли-небудь наведений Freedom House в Європейському Союзі [51].

Щороку британська консалтингова організація під назвою «The Economist Intelligence Unit» публікує звіт про рівень демократії в 167 країнах світу. Класифікація враховує 60 різних показників, розділених на 5 категорій: вибори та плюралізм, громадянські свободи, діяльність уряду, політична участь та політична культура. У 2020 році Угорщина посіла 55 місце і була включена до списку «недосконалих демократій».

Офіційний Будапешт відкрито підтверджує, що цінності Угорщини відрізняються від цінностей, сповідуваних у ЄС. Так, на думку прем'єр-міністра Віктора Орбана, західні цінності, засновані на правах людини, повазі до меншин, верховенстві права та вільній торгівлі, застаріли. Він заявляє про те, що ЄС ослаб, а міграційний криза - яскраве тому підтвердження, що перебування Угорщини в ЄС обґрунтовано виключно економічними вигодами на даний період часу. Тому у веденні внутрішньої та зовнішньої політики Орбан орієнтується радше на РФ, Туреччину та Китай, аніж на Німеччину, Францію та Іспанію.

Орбан заходився будувати те, що американський політолог Фарід Закарія у 1997 році у статті журналу «Foreign Affairs» охрестив «неліберальною демократією» [23] - політичну систему, за якої окремі групи, прийшовши до влади демократичним шляхом, починають поступово обмежувати конституційні права громадян, свободу слова, народних зібрань, порушують традиційний розподіл гілок влади, зменшують роль народовладдя, і роблять усе можливе, щоб зберігатися на чільних посадах якомога довше.

Ця система має певні формальні характеристики демократії, наприклад вибори. Але в той же час громадянські права і свободи обмежуються через внесення змін до Конституції або ігнорування відповідних положень Основного Закону. Тому її визначають як «неліберальну демократію», іншими словами, це демократична система з автократичним обличчям і не спирається на вільні цінності.

Свою позицію щодо лібералізму Орбан виклав у виступі 2014 року в Румунії, посилаючись на економічний успіх Сінгапуру, Китаю, Індії, Росії та Туреччини: «Демократія не обов'язково є ліберальною. Демократія може залишатися собою, навіть не будучи ліберальною». Для підтримки глобальної конкурентоспроможності, продовжував він, «ми маємо відмовитися від ліберальних методів і принципів організації суспільства» [54].

Хоча Орбан править маленькою країною, рух, котрий він репрезентує, має глобальне значення. Попри те, що він не бажав прийняти фразу

«неліберальна демократія», Орбан відкрито заявляв про свій намір розірвати «догми і ідеології, які були прийняті Заходом», і не було сумнівів щодо антиліберального напрямку, в якому йшла його думка.

Віктор Орбан запропонував країні курс на відновлення угорського національного суверенітету як від Європейського союзу, так і від Міжнародного Валютного Фонду, що фактично означало відмову від європейських канонів демократії. У 2012 році Угорщина відмовилася підписати Європейський фінансовий пакт, який зобов'язував проводити жорстку фінансову економію і збільшувати і без того величезні податки. У тому ж році в країні вступила в дію нова Конституція, яка ставила під сумнів погляд Євросоюзу на «загальнолюдські цінності».

Найбільш яскравими прикладами тут є: фактичне блокування «рекомендацій» Брюсселя на узаконення одностатевих шлюбів - Конституція Угорщини визнає і захищає інститут шлюбу між чоловіком і жінкою. Так само вона закріплює права дитини з моменту зачаття, що прирівнює вчинення абортів до вбивства. Також декларується, що народ країни об'єднують «Бог і християнство», що фактично має на увазі християнський фундамент держави і пріоритет християнських цінностей. Якщо брати економічне питання, то форинт закріплюється як національна валюта з можливістю переходу на євро тільки за підтримки більшості голосів парламенту. Зрозуміло, що допоки в парламенті домінують депутати від партії Фідес цього не буде.

Важливою складовою державної політики Орбана стало роздмухування націоналістичних настроїв і імперської ностальгії, зокрема, безкінечні апеляції до Тріанонського договору 1918 року, внаслідок якого країна втратила дві третини своїх територій. Питання відновлення історичної справедливості, ксенофобія і расизм є дуже чутливими і розповсюджені серед населення, а уряд на чолі з Орбаном культивує їх. Він спирається у своїй регіональній політиці на захист угорських меншин у сусідніх державах, посилюючи вплив на ці території, хоча вони не належать Угорщині. Це стосується України

(Закарпатська область), Румунії (Трансільванія), Сербії (Воєводина), Словаччини (Нітранський край) тощо.

Свобода слова в Угорщині – це також доволі складне питання. Візьмемо наприклад її оцінку міжнародною недержавною організацією «Репортери без кордонів» (Reporters Without Borders) у щорічному дослідженні «Індекс свободи преси». Тут у 2020 році країна посіла «аж» 92 місце зпоміж 179 інших держав світу [63]. Власне, це не дивно. Ще у 2011 році угорський уряд ухвалив закон про ЗМІ, який посилював контроль держави над медіа. Орбан перетворив державне інформаційне агентство МТІ на орган пропаганди. Регіональні газети, у яких не вистачало репортерів, стали каналами для проурядових повідомлень МТІ, і саме з цих газет отримують новини виборці Орбана в малих населених пунктах.

Телевізійні та радіостанції Угорщини майже повністю є провладними. У листопаді 2018 року власники 476 засобів масової інформації безоплатно пожертвували їх новому некомерційному фонду, відомому як KESMA, власником якого є головний медіамагнат країни Лерінц Месарош, друг дитинства Віктора Орбана. У завдання фонду входить пропаганда «християнських і національних цінностей». Перетворення засобів масової інформації на пропагандистські фабрики позначається на їхній якості. У лютому перший голова фонду KESMA, екс-депутат Фідес недбало пожартував у інтерв'ю, що проурядові ЗМІ настільки нудні, що навіть члени Фідес читають опозиційну пресу [17].

У квітні 2017 року угорський парламент ухвалив закон, згідно з яким приватні університети, які фінансуються з-за кордону, підлягають прямому державному нагляду. Під цю категорію потрапив і Центральноєвропейський університет, який протестував проти таких правил, розцінюючи їх як тиск і цензуру. Зрештою, університет був закритий і переїхав до Австрії.

Внесення змін до Конституції з метою обмеження громадянських прав і свобод, а також взяття під контроль усіх гілок влади – це доволі часта характерна риса «неліберальної демократії». Саме так сталося 11 березня 2013

року, коли угорський парламент за ініціативи Віктора Орбана затвердив пакет конституційних правок. Ось деякі з них: судді призначаються однією особою, а не всепартійним комітетом (досвідчені судді були замінені соратниками Орбана); був обмежений мандат Конституційного Суду, який заборонив посилалися на свої власні рішення до 1 січня 2012 року, коли набрала чинності нова конституція, і позбавив його можливості переглядати зміст поправок до неї.

До того ж, партія ФІДЕС збільшила число суддів в Конституційному суді з 11 до 15, призначивши чотирьох своїх суддів на нові місця. Потім знизила обов'язковий пенсійний вік для суддів і прокурорів, звільнивши сотні постів для прихильників. Вона створила Національну судову канцелярію під керівництвом однокурсниці Орбана Тюнде Хандо. Хандо може накласти вето на просування по службі і вплинути на те, які судді слухають ті чи інші справи. В даний час Фідес контролює прокуратуру, конституційний суд і вищий апеляційний суд - курію.

Сім'я визначається вузько як шлюб лише між чоловіком і жінкою або як відносини між батьками та дитиною. Обмежена і релігійна свобода через надання парламенту монопольного права визначати, які релігійні організації вважаються «церквами». Це призвело до того, що більшість з них втратили статус церков та були позбавлені державного фінансування.

12 липня 2011 року угорський парламент прийняв Закон «Про право на свободу совісті та віросповідання, церкви, релігії та релігійні організації». Цей закон включає в себе положення, що мають зворотну силу, а саме – «скасування реєстрації» більше ніж 300 громад релігійних меншин, які були зареєстровані в Угорщині з часу прийняття в 1990 році Закону про Релігію. Згідно з новим законом, лише 14 церков збережуть свій статус зареєстрованих релігійних організацій з відповідними правами та привілеями, що супроводжують даний статус. Усі інші релігійні групи втратять свій статус релігійних організацій.

Конституційний статус існуючим широким повноваженням отримав президент Національного судового управління, включно з правом передавати справи від одного суду до іншого. Це дозволило справи про корупцію передати до судів у сільській місцевості, які мають значно менше досвіду у вирішенні таких справ та де менше перевірок засобів масової інформації.

Соціально-економічну політику В. Орбана можна вважати багато в чому революційною. Під його керівництвом значно посилилася роль держави в економіці. Більш того, прем'єр-міністр відверто повідомляв про необхідність руйнування капіталізму та обмеження іноземної присутності в угорській економіці, постійно підкреслюючи суверенітет Угорщини. Він змінив положення Центрального банку, повернув державі право емісії грошових знаків. Також під контроль було передане агентство з захисту особистих даних.

20 червня 2018 року був прийнятий законодавчий пакет «Зупинити Сороса», який передбачає покарання за дії, спрямовані на підтримку нелегальної міграції. Згідно з цим законопроектом, злочинами вважатимуться друк брошур з інформацією для біженців, надання їм їжі та юридичної допомоги. Також заявки на отримання притулку, подані особами, що прибули з небезпечних країн, повинні бути відхилені. Ухвалені зміни викликали занепокоєння щодо принципу верховенства права, законодавства ЄС та стандартів Ради Європи. Усі вони не відповідали основоположним принципам лібералізму, який домінує у Західній Європі.

Міграційна політика – ще один маркер «неліберальної демократії», коли держава, формально сповідуючи принципи ЄС зі свободи пересування людей і товарів, фактично обмежує їх. Віктор Орбан закрити угорський кордон і побудував 100-кілометрову огорожу з колючого дроту, яку потім електрифікував, щоб відгородитися від потоків біженців у 2014-2015 роках.

В останні роки ця тема використовується в країні як одна з основних для передвиборчих кампаній. Офіційний Будапешт не підтримує жодні плани ЄС з розподілу біженців за «квотним принципом», а також вважає, що країни Союзу мають самостійно вирішувати питання міграції. До того ж, представники

ромського населення, найбільшої етнічної меншини в Угорщині, стикаються з широкою дискримінацією, соціальним відчуженням, насильством та бідністю.

Демографічна криза в Угорщині, старіння нації та нестача робочої сили лише підштовхнула Будапешт до більш агресивної політики щодо сусідніх прикордонних територій, на яких проживають етнічні угорці. Це спровокувало конфлікти зі Словаччиною, Румунією та Україною.

Пандемія коронавірусу виявила деякі з фундаментальних проблем з неліберальними інструментами урядування прем'єр-міністра Угорщини Віктора Орбана, зокрема розмитість відмінностей між надзвичайним і звичайним станом. Уряд використав пандемію Covid-19 як привід для продовження атак на верховенство права та демократичні інститути.

30 березня 2020 року Національна асамблея Угорщини ухвалила новий спеціальний закон для протидії епідемії коронавірусу в країні. Його ключове нововведення: уряд Віктора Орбана отримав право керувати Угорщиною фактично одноосібно, без участі парламенту. Керівництво відбувалось через ті ж укази, які не мали терміну дії, не потребували пролонгації з боку Національної асамблеї, і могли замінити собою закони. Також новим законом запроваджувалося суворіше покарання за порушення карантину та поширення неправдивої інформації про коронавірус з конкретними термінами ув'язнення від 1 до 5 років [32].

У травні 2020 року парламент Угорщини відмовився ратифікувати Конвенцію Ради Європи про боротьбу з насильством щодо жінок та домашнє насильство, відому також як Стамбульська конвенція. Депутати «ФІДЕС» під головуванням прем'єра Віктора Орбана та Християнсько-демократичної народної партії підтримали позицію уряду, згідно з якою цей документ нібито заохочує «деструктивні гендерні ідеології» та «нелегальну імміграцію» [61].

У липні 2021 року в Угорщині набув чинності закон, який забороняє демонстрацію тем гомосексуальності та зміни статі в будь-якому контенті, дозволеному для дітей. Тепер у країні заборонені відповідні просвітницькі програми та реклама великих компаній, у якій виражається солідарність із

гомосексуалами та трансперсонами. Література на цю тему теж опинилася під заборonoю в країні [62].

Отже, встановлювана в Угорщині в ході дедемократизації неліберальна демократія фактично перетворилася в нову форму авторитаризму, про яку Гантінгтон попереджав більш ніж два десятиліття тому. Особливо небезпечним його робить те, що це авторитаризм, народжений у рамках самої демократії. Основними ознаками неліберальної демократії тут є порушення свободи слова, внесення змін до Конституції з метою обмеження громадянських прав і свобод, посягання на території інших держав, ксенофобія та нетерпимість.

3.3. Реакція Європи на дедемократизацію в Угорщині

У травні 2004 році Угорщина стала повноправним членом Євросоюзу. Ця подія була широко відзначена в країні як довгоочікуване і доленосне свято. Однак сьогодні ця країна є однією з тих держав, яка намагається проводити самостійну політику, що не завжди збігається з курсом Європейського союзу. А будь-який прояв самостійності у внутрішній і зовнішній політиці оцінюється на Заході як відступ від європейських цінностей, тобто, від демократії як найвищої цінності.

З метою зменшення залежності від рішень бюрократичних структур ЄС, Угорщина схиляється до більш самостійної позиції в політичній та економічній сферах, спираючись на широку підтримку населення. Така політика підкріплюється змінами угорського законодавства, зокрема конституційного, у напрямі зосередження в руках уряду контролю над економічною політикою та інформаційним простором.

Зараз Угорщина є першою державою-членом ЄС, яку коли-небудь називали «частково вільною». Це глибоко бентежить Європейський Союз. Держави для приєднання до ЄС повинні бути демократіями, договори ЄС зобов'язують членів підтримувати демократію та свободу, і ЄС стверджує, що просування демократії є центральною метою його зовнішньої політики. Така

негативна зміна статусу країни-члена ЄС є безпрецедентною і повинна мати багато практичних наслідків, а також викликати багато критичних роздумів.

Політика Орбана очима Брюсселя свідчить про сповзання до авторитаризму, а також ускладнює демократизацію Угорщини. А саме: більшість місць в парламенті займає партія Фідес на чолі з прем'єром, тим самим стаючи основною, домінуючою партією, яка визначає подальший шлях розвитку держави і внутрішню політику; відсутність згоди в оцінці європейських «загальнолюдських цінностей», що дозволяє розглядати Угорщину в якості недемократичної європейської держави; придушення неурядових організацій і внутрішньої опозиції на підставі її звинувачень як «іноземної агентури»; побудова «неліберальної демократії» з державою, ґрунтованою на принципах національної угорської традиції, тобто звернення до націоналізму, що дозволило американському сенаторові Джону Маккейну назвати Орбана «неофашистським диктатором». Крім цього, В. Орбан постійно виступає з критикою політики ЄС, заявляючи про його слабкість, яскравим підтвердженням чого стала міграційна криза. А отже перебування Угорщини в союзі обґрунтоване виключно економічними вигодами на даний період часу.

Процес розробки та прийняття нової Конституції Угорщини у 2011 році знаходився під пильною увагою ЄС. Не випадково на вимогу Брюсселя з проекту основного закону було вилучено цілу низку положень. Серед них положення щодо захисту традиційних сімейних та християнських цінностей, надання матерям неповнолітніх дітей права на додатковий виборчий голос, положення про захист на державному рівні мов національних меншин.

У Європі та світі досить критично сприйняли більшість угорських нововведень, підготовлених під бачення прем'єра і його партії. Тому що відхід від демократії і спроби спровокувати ревізію, перегляд багатьох усталених європейських домовленостей можуть пошкодити систему сформованих протягом попередніх десятиліть врівноважених і вимушених компромісів.

Як мінімум, кілька років триває конфлікт орбанівської Угорщини з Євросоюзом: спочатку Будапешт став об'єктом серйозної критики через наступ

на громадянське суспільство, обмеження свободи слова на намагання поставити під контроль судову владу. Згодом Будапешт та Брюссель радикально розійшлися в питаннях міграційної політики: уряд Віктора Орбана категорично відкинув європейські квоти на розселення шукачів кращої долі з країн Африки і Близького Сходу, і побудував паркан з метою додаткового захисту південних кордонів Угорщини від бажаючих його перетнути.

Останнє викликало нищівну критику західноєвропейських столиць (хоча трохи згодом Німеччина та Австрія без зайвого шуму заходилися зводити подібні огорожі). Орбан нещадно критикує Брюссель за те, що він називає втручанням у внутрішні справи країни та обмеженням національного суверенітету – і постійно закликає до зменшення ролі керівних органів ЄС.

Угорський націоналізм не відповідає прагненню умовного «старого західного блоку» країн – Франції, Німеччини, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Данії, Іспанії – зберегти ЄС і навіть посилити його наднаціональні структури в умовах, коли Європа занурюється у правий націоналістичний і популістський океан.

Франція та Німеччина виступили за власні плани реформування ЄС. Вони аж ніяк не передбачали послаблення Союзу та поступок країнам Східної Європи, насамперед Угорщині. Це автоматично призвело до початку протистояння між Заходом і Сходом щодо майбутньої форми існування Євросоюзу та його інституційної бази. Франція та Німеччина лишилися останніми оплотами старих ліберальних повоєнних еліт, які все ще тримаються під натиском популізму та націоналізму.

Після нападів на Центрально-Європейський університет і групи громадянського суспільства, Європейський парламент у грудні 2015 року висловив стурбованість з приводу системного погіршення ситуації в Угорщині, підкреслюючи заходи, вжиті угорським урядом стосовно прав людини, мігрантів, шукачів притулку і біженців, функціонування конституційної системи, незалежність судової влади та багато тривожних тверджень про корупцію і конфлікти інтересів. Згідно з доповіддю Європейського парламенту,

основи правової держави і демократії в Угорщині знаходяться під серйозною загрозою.

Це змусило парламент закликати Комісію активізувати перший етап рамок ЄС з метою зміцнення верховенства права та почати процес поглибленого моніторингу становища в області демократії, верховенства права і прав людини в Угорщині. У резолюції далі йшлося про те, що Угорщина є викликом для ЄС, щоб довести свою здатність і політичну готовність реагувати на загрози і порушення своїх власних цінностей.

Комісія відразу вирішила визнати порушення, коли угорський парламент прийняв закон, наслідками якого було закриття американського акредитованого Центрального Європейського університету. 13 липня 2017 року вона постановила направити Угорщині офіційне повідомлення, оскільки цей закон порушує законодавство ЄС і, зокрема, право на свободу асоціацій, закріплене в Хартії основних прав ЄС, і правила, що регулюють вільне пересування капіталу.

Депутат Європарламенту від Нідерландів Джудіт Саргентіні рекомендує ЄС провести судовий розгляд у зв'язку з загрозою базовим європейським цінностям. У доповіді йдеться про «систематичні загрози демократії, правової держави і основним правам в Угорщині». А сам угорський уряд звинувачують у переслідуванні циган, в посяганні на незалежність юстиції і в нападах на так звану «академічну свободу» - права вищих навчальних закладів, їх студентів і професури [33].

Академічна свобода і громадянське суспільство, однак, привели до сильної критики не тільки з боку інституцій ЄС, а й окремих держав-членів ЄС, Ради Європи, а також, як не дивно, від уряду США. Найголовніше, це призвело до прийняття ще однієї резолюції Європейського парламенту 17 травня 2017 року про становище в Угорщині.

На цей раз, у зв'язку з занепокоєнням в лавах Європейської народної партії щодо авторитарної поведінки Орбагна, Європарламент перетнув рубікон і закликав до підготовки голосування про активізацію статті 7. У цій резолюції

Європейський парламент зазначив, що нинішня ситуація в Угорщині є явним ризиком серйозного порушення цінностей, зазначених у статті 2 Регламенту, що гарантує початок процедури, передбаченої в статті 7.

Упродовж 2010–2011 рр. Угорщина прийняла нову Конституцію та низку фундаментальних законів загальнодержавного значення, які викликають занепокоєння ЄС. Ухвалення нового основного закону було спричинене бажанням привести його у відповідність до сучасних умов, оскільки до того в країні діяла Конституція 1949 року з невеликими поправками. Показово, що стосовно своєї сутності він не піддавався критиці з боку ЄС, однак Венеціанська комісія назвала процес створення Конституції «непрозорим».

Незадоволення ЄС викликало також занадто широке використання фундаментальних законів – про Національний банк Угорщини та засоби масової інформації. Новий закон про Нацбанк змінив його статус незалежного інституту на опосередковану підпорядкованість уряду, що суперечить монетарним принципам ЄС. Унаслідок цього уряд одержав можливість розпоряджатися золотовалютними резервами для стабілізації внутрішньої ситуації (на час прийняття закону угорський форинт знецінився на 40%).

У результаті світові рейтингові агенції відчутно знизили кредитний рейтинг Угорщини, інституції ЄС пригрозили виключенням з ЄС, МВФ відмовився від співробітництва щодо надання країні фінансової допомоги. США також висловили стурбованість на рівні посла в Угорщині. Після того як країна не пішла назустріч, ЄС задіяв санкції проти неї, хоча й з іншого приводу – за невиконання плану скорочення дефіциту бюджету. Взагалі Угорщина стала першою підсанкційною країною ЄС в рамках пакету «Шести законодавчих ініціатив».

Новий закон про засоби масової інформації угорський парламент прийняв наприкінці 2010 року. Його ухвалення викликало критику з боку світових медіа. Уряд країни звинуватили в запровадженні тотального контролю за ЗМІ, включно з Інтернетом, у ліквідації свободи слова й навіть у прагненні встановити тоталітарний режим. В інформаційній кампанії були задіяні

провідні світові видання: «Вашингтон пост» (стаття «Путінізація Угорщини»), «Шпигель» («Страх перед орбанізацією»), «Таймс» («Преса під прицілом») та ін.

Автори порівнювали Угорщину з Білоруссю, а В. Орбана – з В. Путіним, С. Берлусконі, О. Лукашенком, У. Чавесом. Європейський парламент прийняв резолюцію з засудженням того, як угорський уряд ставиться до демократії, свободи слова, прав людини. Така резолюція вперше була прийнята стосовно країни – члена ЄС.

Крім того, під час представлення в Європейському парламенті програми головування Угорщини в ЄС парламентарії піддали нещадній критиці голову уряду В. Орбана. Ця критика була розцінена як образа нації, втручання у внутрішні справи держави й порушення її суверенітету. У відповідь на неї понад 100 тис. угорців вийшли на вулиці Будапешта для висловлення підтримки політики уряду, а радикальні сили запропонували вийти з ЄС у разі продовження тиску на внутрішню політику держави.

У вересні 2018-го Європарламент досяг двох третин голосів, необхідних для ініціювання так званого розгляду за статтею 7 проти Угорщини. Його процедури посиляються на положення в договорі про Європейський Союз, яке передбачає дисциплінарні заходи проти держави-члена, включно з позбавленням права голосу у раді ЄС, коли встановлено, що вона представляє «явний ризик серйозного порушення» цінностей ЄС [64].

У Європарламенті зазначають, що Будапешт має серйозні проблеми з дотриманням правил Союзу. Йдеться, зокрема, про функціонування конституційної та виборчої систем, незалежність судочинства, корупцію, захист персональних даних, свободу слова, свободу вищих освітніх закладів, свободу релігій та свободу об'єднань. Угорщину також звинувачують у недотриманні прав меншин, зокрема ромів та євреїв, а також фундаментальних прав мігрантів, шукачів притулку та біженців.

Переважна більшість депутатів підтримали застосування ст. 7 Договору про ЄС, визнаючи, що Угорщина дуже віддалилася від європейських цінностей.

Але фактично європейські інституції досі не запропонували стратегічної відповіді на загострення антиліберального виклику, поставленого «внутрішнім» режимом Віктора Орбана.

15 червня 2021 року угорським парламентом ухвалено закон, за яким особам до 18 років забороняється демонструвати матеріали, що заохочують зміну статі або гомосексуальність. Цей закон викликав негайну реакцію: одразу 14 країн Євросоюзу підписали заяву, яка засуджує дії угорської влади. Заяву підписали Бельгія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ірландія, Латвія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Іспанія, Швеція, а згодом та Італія. Вони назвали цей закон «кричущою формою дискримінації та стигматизації щодо ЛГБТ через їх сексуальну орієнтацію, гендерну ідентичність і самовираження».

Нововведення спровокувало хвилю невдоволення серед європейської спільноти, активістів та деяких угорських опозиційних партій, які стверджують, що такі зміни порушують права людини. Єврокомісія закликала владу Угорщини скасувати або скоригувати обмеження, передбачені ухваленим у цій країні законом про заходи проти «пропаганди ЛГБТ». Інакше Брюссель може запровадити жорсткі санкції.

Європейський Союз залишається часто неправильно зрозумілим актором сумних політичних подій, які розгорнулися в країні з 2010 року. Часто вважається, що між європейськими інституціями та урядом Угорщини є невирішений конфлікт, хоча він був лише частиною історії. Інша, багато в чому більш незручна правда, полягає в тому, що європейські політичні та економічні еліти, включно з інститутами ЄС, брали участь у легітимізації та посиленні радикального режиму Орбана.

Через безпринциповий захист Фідеса номінально правоцентристською Європейською народною партією та масштабні європейські субсидії, які надаються Угорщині та значною мірою контролюються державними владниками країни, інституції ЄС допомогли режиму Орбана змінити політичний порядок країни.

На жаль, дії Союзу недостатньо ефективні та мають серйозні недоліки у спробах зупинити угорську дедемократизацію. По-перше, інститути ЄС мають тенденцію відкладати навіть в тих випадках, коли вони стикаються з очевидними і постійними порушеннями європейських цінностей з боку авторитарних органів, однак зволікання лише посилюють цю конкретну проблему. По-друге, позиція інститутів ЄС за замовчуванням полягає в тому, щоб приховати свою бездіяльність за сильною риторикою і замаскувати їх неефективність символічними компромісами, оголошуючи перемогу, коли факти на місцях не змінились.

Отже, як сказав у 2017 році Франс Тіммерманс, «саме функціонування союзу і його внутрішній ринок знаходяться під загрозою, якщо в одній з його держав-членів фундаментальні цінності, зокрема верховенство права, більше не поважаються» [13]. Зіткнувшись з несподіваним викликом, інституції ЄС зобов'язані взяти на себе відповідальність допомогти угорській ліберальній демократії. Їх тривала недбалість може незабаром призвести до більш глибокої політичної кризи європейського проекту, аніж суперечка навколо Brexit.

Зрештою, короткострокова альтернатива повільному європейському реагуванню – це подальша дедемократизація в Угорщині. Така альтернатива, якщо вона врешті-решт призведе до її виключення з європейського клубу, або якщо цього не відбудеться, виявиться занадто дорогою. Держави-члени ЄС повинні діяти рішуче, адже недемократичні ініціативи угорської влади подають приклад моделі ведення державної політики, яка може легко поширитися на інші країни союзу, очолювані політиками з авторитарними амбіціями.

ВИСНОВКИ

Як було зазначено у першому розділі, процес демократизації має хвилеподібний характер. Багато факторів свідчать, що третя хвиля демократизації вичерпала себе і ми знаходимось на порозі третьої відкотної хвилі демократизації, а можливо вона вже йде. Нова реальність ХХІ ст. піддає адаптаційний ресурс демократії все більш серйозному випробуванню, вимагає оновлення традиційних форм демократії, вдосконалення її інститутів.

Небезпека полягає в тому, що нинішня модель суспільно-політичного устрою, яка домінує в більшості розвинених країн світу, в дійсності себе вичерпала. Усталені форми євро-американської демократії дедалі більше виявляють власну неспроможність ефективно здійснювати покладені на них суспільні функції й адекватно відповідати на принципові виклики сучасності. Певним свідченням цього є значне посилення, насамперед у країнах ЄС, впливовості та популярності різних радикальних партій і груп. Водночас впливові й авторитетні політичні партії переживають далеко не кращий період у своїй діяльності.

До того ж, на кризу демократичної легітимності значним чином впливають глобалізаційні процеси. Міжнародний тероризм, міжнародна злочинність, зміна національної політики держав, які дедалі більше поступаються своїми повноваженнями на користь глобальних ринків, міжнародних організацій та інших наднаціональних органів.

Також політичні лідери стають все менш відданими демократичним цінностям, спостерігається закритість влади, відсутність ефективних каналів зворотного зв'язку між державою і суспільством, маніпулювання громадською думкою та впровадження популістських ідей в масову свідомість за допомогою ЗМІ.

Громадяни все менше задоволені демократією та її інститутами, все частіше показують готовність відмовитись від норм, які традиційно вважаються ключовими елементами демократії, а також проявляють все більше інтересу до

альтернативних режимів. Ці факти означають, що вони стали сильніше критикувати конкретні уряди зовсім не тому що зросли їх очікування від демократії - причина в тому, що сама сучасна політика переживає кризу і саме це, на мою думку, веде до дедемократизації.

Східноєвропейський популізм є новим явищем, але має глибоке коріння в регіональній політиці і навряд чи зникне найближчим часом. Антиліберальна демократія перетворилася в нову форму авторитаризму, про яку Гантінгтон попереджав більш ніж два десятиліття тому. Особливо небезпечним його робить те, що це авторитаризм, народжений у рамках самої демократії.

Погляньте на світ і ви не лише побачите демократичну рецесію (кількість демократій, що відмовляються від демократичних принципів та проводять фіктивні вибори, постійно зростає), а й щось значно більш гротескне: лідери захоплюють владу, вбиваючи та ув'язнюючи навіть найбільш м'яких критиків і безсоромно формують коаліції з відкрито расистськими і нетерпимими партіями.

Угорщина є досить наочним прикладом того, що в світі проходить третя хвиля дедемократизації. Уряд цієї країни діє недемократично та навіть авторитарно. Порушення свободи слова, внесення змін до Конституції з метою обмеження громадянських прав і свобод, посягання на території інших держав, ксенофобія та нетерпимість, контроль та тиск на ЗМІ, неефективність системи стримувань і противаг є доказом неліберальної політики угорського уряду.

З формальної точки зору Угорщина є демократичною країною. Уряд обирається шляхом прямих, незалежних і прозорих виборів кожні чотири роки. Всі права і свободи громадян захищені Конституцією. З іншого боку, багато де-факто атрибутів демократії не працюють, а права людини не завжди гарантуються на місцевому рівні чи в реальних проблемних ситуаціях.

Уряд Польщі також діє недемократично. Порушення свободи слова, контроль та тиск на ЗМІ, неефективність системи стримувань і противаг, наочним прикладом чого є судова реформа, послаблення свободи зібрань та інші реформи є очевидними доказами цього твердження.

Але разом з тим, у цій державі усе ще зберігається рівновага між державною владою та політичною свободою, а загальна атмосфера у польському суспільстві залишається відкритою та вільною, країна керується демократичними законами, громадянське суспільство розвинено на досить високому рівні, існує контроль за владою з боку громадськості. Польща у будь-якому випадку залишається демократичною та вільною країною за багатьма показниками.

Європейський Союз, членами якого Польща та Угорщина залишаються й досі, незважаючи на політичну риторику, повинні змусити ці країни дотримуватися своїх конституцій та демократичних принципів загалом. Реакція союзу є надзвичайно важливою, адже антидемократичні настрої можуть легко поширитися на інші країни ЄС, і їх з радістю підхоплять політики з авторитарними амбіціями.

Але зрозуміло, що демократії не вмирають за один день. Якщо політологи не хочуть щоб найближчим часом поразка світової демократії застала їх зненацька, подібно тому, як це відбулось з крахом комунізму декілька десятиків років тому, вони повинні визначити, чи дійсно сьогодні відбувається деконсолідація демократії. Необхідно більш детально пояснити цей процес, визначити його причини та ймовірні наслідки, і подумати над тим, як можна виправити ситуацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійчук Т. Сучасна демократія: проблеми та перспективи розвитку. Політичний менеджмент. 2012. № 4–5. С. 50–57.
2. Баранов Н. А. Современная демократия : эволюционный подход. Санкт-Петербург : Из-во Балт. гос. техн. ун-та «Военмех», 2008. 208 с.
3. Безносков М.А. «Медиатизация» политики и ее опасность для демократии. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2010. № 891. С. 32-36.
4. Бетмакаев А., Юдина И. Банковская политика Венгрии. *Мировая экономика и международные отношения*. 2019. № 4. С. 22-28.
5. Берман Ш. Как либерализм потерпел поражение. *Хвиля*. 2018. URL: <https://hvylya.net/analytics/society/kak-liberalizm-poterpel-porazhenie.html> (дата звернення 09.05.2019)
6. Бермео Н. Демократия в Европе. Cambridge. 1994. № 2 С. 159-178.
7. Бойчук М. А. «Демократичні хвилі» як механізм реалізації реального демократизму. Український науковий журнал «Освіта регіону». 2011. № 2. С. 48.
8. Бозоки А. Популизм как дискурс Венгерских элит. *Сравнительная политика*. 2012. № 9. С. 162-184.
9. Бособрод П. А. Демократия и коммуникация в условиях глобализации. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2015. № 4. С. 37-4.
10. Бурлачук В.А. Призрак свободы. Судьба демократических институтов в Украине. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. №2. С. 185-203.
11. Віннічук О. В. Політичні ризики в умовах демократичної трансформації суспільства: теоретико-практичний аналіз. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2013. 220 с.

12. Власенко С. О. Німці захотіли виключити Польщу з Євросоюзу. 2021. URL: <https://newformat.info/news/nimci-zahotili-vikljuchiti-polshhu-z-ievrosojuzu/>
13. Голубов О. ЄС розпочинає провадження проти Польщі через судову реформу. *Made for minds*. 2019. URL: <https://p.dw.com/p/3GAvx> (дата звернення: 22.03.2020).
14. Гончар М. Орбаноміка з російським ядерним приводом. *Zn.ua*. 2018. №40 URL: https://dt.ua/international/orbanomika-z-rosiyskim-yadernim-privodom-292203_.html (дата звернення: 22.03.2020).
15. Даймонд Л. Прошла ли „третья волна” демократизации? // Полис. Политические исследования : электронный ресурс. 1999. № 1. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/publication/Starie_publicacii_Polisa/D/1999-1-3-Dimond_Proshla_li_3_volna_demokratizacii.pdf
16. Джолос С. В. Проблема неефективності демократії. Право і суспільство. 2014. № 1.2. С. 7-11.
17. Єреміца В. Держтелерадіо ЄС: «орбанізація», натиск популістів і виклики «онлайн». *Радіо свобода*. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29513153.html> (дата звернення: 22.03.2020).
18. Конституция Венгерской Народной Республики от 18 августа 1949 года. *Интернет-библиотека конституций Романа Пашкова*. URL: <http://worldconstitutions.ru/archives/789> (дата звернення: 02.04.2021).
19. Конституция Венгрии 2012 г. *Сайт Венгерского правительства*. URL: http://nemzetikonyvtar.kormany.hu/download/3/00/50000/orosznyomda_jav%C3%ADt%C3%B3t.pdf (дата звернення 04.04.2021)
20. Крастев И. Новые деспоты Восточной Европы: долгий путь к упадку демократии. *Журнальный клуб Интелрос*. 2018. №120. С. 140—150.
21. Крастев І. С. Антиліберальна революція у Східній Європі. *Zbruc*. 2018. URL: <https://zbruc.eu/node/79307> (дата звернення 02.05.2019)
22. Крауч К., Эдельман Н. Постдемократия. Москва: Высшая Школа Экономики (Государственный Университет), 2010. 192 с.

23. Куса І. Що таке «неліберальна демократія» і як її запроваджують в Угорщині? *Хвиля*. 2018. URL: <https://hvylya.net/analytics/politics/shho-take-neliberalna-demokratiya-i-yak-yiyi-zaprovadzhuyut-v-ugorshhini.html> (дата звернення: 22.03.2020).

24. Латигіна Н. А. Суперечності та парадокси-виклики демократії. Наукові записки НаУКМА : Політичні науки. 2006. № 57. С. 48-52.

25. Лисенко Л. Г. Проблеми сучасної демократії // ФОП" Жовтий" : електронне видання. 2014. URL: <file:///C:/Users/Приватний/Desktop/ПРОБЛЕМИ%20СУЧАСНОЇ%20ДЕМОКРАТІЇ.pdf>

26. Мелков А. Внутренняя политика Виктора Орбана: Взгляд Запада. *Электронный научно-практический журнал «Молодежный научный вестник»*. 2017. URL: <file:///C:/Users/Hp/Desktop/Melkov%20Угорщина.pdf> (дата звернення: 22.09.2021).

27. Муфф Ш., Шмитт К. Парадокс либеральной демократии. Логос. 2004. № 6. С. 140–153.

28. Панченко Ю. В. Вади та недоліки демократії // Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства : матеріали Всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів фак-ту іноземної філології та соціальних комунікацій СумДУ. 2012. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/26365/1/Panchenko.pdf>

29. Пугач В. Г. Еволюційні ризики сучасної демократії. Наукові праці МАУП. Політичні науки. 2015. №. 44. С. 39-43.

30. Ставракакис Я. Двусмысленная демократия. Логос. 2004. №2. С.42.

31. Товт. М. Конституційний устрій Угорської Республіки – принципи, засоби і механізми формування та функціонування органів влади. *Збірник наукових праць «Держава і право»*. 2010. №47. С. 560–578.

32. Тужанський Д. "Привіт, диктаторе!": як і чому Орбан наділив себе абсолютною владою в Угорщині. *Європейська правда*. 2020. URL:

<https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/04/13/7108685/> (дата звернення: 18.09.2021).

33. Тужанський Д. Європарламент підтримав введення санкцій ЄС проти Угорщини. *Європейська правда*. 2018. URL:

<https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/09/12/7086817/> (дата звернення: 02.10.2021).

34. Тилли Ч. Демократия К.: Институт общественного проектирования, 2007. 263 с.

35. Уилкин П. Восхождение «антилиберальной» демократии: орбанизация политической культуры Венгрии. 2018. URL:

<https://commons.com.ua/uk/orbanizaciya-politicheskoy-kultury-vengrii> (дата звернення: 22.09.2021).

36. Фоа Р. С., Мунк Я. Опасность деконсолидации: Демократический раскол. *Контрапункт*. 2017. №7.

37. Фридман Т. Мюзикл имени Дональда Трампа. *Новое Время*. 2019. URL: <https://nv.ua/opinion/myuzikl-imeni-donalda-trampa-50009822.html> (дата звернення: 09.05.2019)

38. Фукуяма Ф. В Україні влада корумпує народ // Тиждень.ua: електронний ресурс. 2012. URL: <http://www.tyzhden.ua/News/89862/PrintView>.

39. Фукуяма Ф. Україна викликає найбільше розчарування // Українська правда: електронний ресурс. 2013. URL: [http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/30/6996930/view_print/..](http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/30/6996930/view_print/)

40. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва: Издательство АСТ, 2004. 588 с.

41. Шамиев К. Чему могут научить Венгрия и Сорос? *Новая газета*. 2019. URL: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2019/09/18/82017-chemu-mogut-nauchit-vengriya-i-soros> (дата звернення: 20.09.2021).

42. Шамрай В. В. Криза демократії і сингулярність. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософ2016. №46. С. 223-235.

43. Широкова Є. О. Сучасні світові тенденції розвитку демократії. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2014. №. 61. С. 26–33.
44. Шмиттер Ф. К. Угрозы и дилеммы демократии. Век XX и мир. 1994. № 7–8. С. 25.
45. Яковлев Д. В. Пострадянські виклики демократизації: медіакратія, пропаганда, "партія влади". Політикус. 2015. №. 2. С. 26-29.
46. Diamond L. J. Is there a crisis of liberal democracy? *The American Interest*. 2017. URL: <https://www.the-american-interest.com/2017/10/13/is-there-crisis-liberal-democracy/> (дата звернення: 22.03.2020).
47. Diamond L. J. The Threat of Postmodern Totalitarianism. *Journal of Democracy*. 2019. № 1. Р. 20-24.1. Schumpeter J.A. Capitalism, Socialism, and Democracy. New York: Harper, 1947. 289 p.
48. Foa R. S., Mounk Y. The Danger of Deconsolidation: The Democratic Disconnect. *Journal of Democracy*. 2016. № 3. Р. 5-17
49. Freedom House. Росія відіграє вирішальну роль у занепаді демократій // Українська правда : електронний ресурс. 2014. URL: http://www.pravda.com.ua/news/2014/06/12/7028776/view_print/.
50. Freedom House [official site]. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a55bb3d34.html> (Last accesses: 14.09.2021).
51. Freedom House [official site]. URL: <https://freedomhouse.org/country/hungary/freedom-world/2020> (Last accesses: 14.09.2021).
52. Hungary Country Report. *Bertelsmann Stiftung*. 2008 URL: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/hun/ity/2008/itr/ecse/> (Last accesses: 11.09.2021).
53. Huntington S. P. The Third Wave Democratization in the Late Twentieth Century. Norman: University of Oklahoma Press, 1993. 384 p.

54. Krastev I. Eastern Europe's Illiberal Revolution. The Long Road to Democratic Decline. *Zbruc*. 2018. URL: <https://glavcom.ua/digest/antiliberalna-revoluyuciya-u-shidniy-jevropi-494011.html> (дата звернення: 22.03.2020).
55. Karsten F., Beckman K. Beyond Democracy. Berlin: Create Space Publishing, 2012. 102 p.
56. Keane J. Violence and Democracy. London : Cambridge University Press, 2004. 228 p.
57. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Dziennik Ustaw z 02.04.2019. Warszawa: Znak, 2019. 78 n.
58. Kuciński J., Wołpiuk W. Zasady ustroju politycznego państwa Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku. Warszawa, 2012. 468 s.
59. Mainwaring S., Bizzarro F. The Fates Of Third-Wave Democracies. *Journal of Democracy*. 2019. №1. P. 99-113.
60. Marc F. Plattner Illiberal Democracy and the Struggle on the Right. *Journal of Democracy*. 2019. № 1. P.5-19.30. Voice of the People 2006. What the World Thinks on Today's Global Issues. A Gallup International Survey. Montreal, 2006. P. 160.
61. Margolis H. Hungary Rejects Opportunity to Protect Women from Violence. 2020. URL: <https://www.hrw.org/news/2020/05/08/hungary-rejects-opportunity-protect-women-violence>
62. Monus M. Hungary's controversial anti-LGBT law goes into effect despite EU warnings. 2021. URL: <https://www.france24.com/en/europe/20210707-hungary-s-controversial-anti-lgbt-law-goes-into-effect-despite-eu-warnings>
63. Reporters Without Borders [official site]. URL: <https://rsf.org/en/ranking/2018> (Last accesses: 11.09.2021).
64. Scheppele K. L. Illiberalism Within: Rule of Law Backsliding in the EU. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2017. №19. P. 3-47.
65. Schumpeter J.A. Capitalism, Socialism, and Democracy. New York: Harper, 1947. 289 p.

66. Tom W. G. van der Meer Political Trust and the «Crisis of Democracy». *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. 2017. URL: <http://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-77> (дата звернення: 07.05.2019)

67. Voice of the People 2006. What the World Thinks on Today's Global Issues. A Gallup International Survey. Montreal, 2006. P. 160.

